

№ 59 (18486)

1925 чылдын
август 31-де үнүп эгелээн

http://shyn.ru

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Садыр өртөз хостуг

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

2014
чылдың

май

15

четверг

Алдынай СОЯННЫҢ чурал чургуу.

АВАМНЫҢ ӨӨ

Менди-чаагай турунар деп
чагып кааштың,
Мен-даа база эзеңи теп,
аыттаныптым.
Өскөн өөмнүң ак-көк ыжы
буруңайнып,
Өзүм-баарым хаара тудуп
чыдып калды.

Меңги-доштуг кадыр арттар,
дажыг хемнер
Мени дозуп шыдавас деп
диттикпес мен.
Будулгактыг, эндег оштаан
оруктардан
Бурган башкы чайладып-ла
чорзун дээр мен.

Амыдырал бижиттинмээн
дүрүмнерлиг.
Аңаа удур белен чоруур
харыывыс чок.
Чүгле харын өскөн өөмнүң
сиңирип каан
Чүдүл-сүзүү арыг боорун
күзээр ийик мен.

Ийе харын. Чорук чогуур,
чогувас бол,
Ие черже эглип кээрин
четтикпес мен.
Өскөн өөмнүң ак-көк ыжы
көзүлгелек,
Өөрүшкүден ыглай бээрим
чадавас боор...

Октябрь ТУҢ-ООЛ.

Хүннүң медээзи

Май байырлалда- рында шыңгы ажылдаан

Чазактың аппарат хура-
лынга Тываның Баштыңы
Шолбан Кара-оол байырлал
хүннеринде корум-чурум
тудары аажок берге болгай,
полицейжилер дүн-хүн чок,
чамдыкта амы-тынынга
айыылдыг байдалдарда хү-
лээлгезин күүседип турар
дээрзин демдеглээн.

«Албан-хүлээлгени шың-
гыраткан байдалга күүседир
турган бо сорулганы ИХЯ-ның
чогумчалыг боттандырганы-
биле Силерге өөрүп четтир-
дим – дээш, Шолбан Кара-оол
ИХЯ-ның сайыды Александр
Лобановка чугаалаан. – Ко-
рум-чурум айтырынын регионда
шуут эки апарган деп чугаалаа-
ры берге, оларны шиитпир-
лээр дээш ам-даа ажылдаар
херек. Хамаатыларның айыыл
чок чоруун камгалаары-биле
ам-даа кады ажылдаар бис».

Тываның Баштыңы орук-
транспорт озал-ондаан бол-
дурбазының талазы-биле хем-
чеглерже кичээнгейни углан-
дырган. Сайыт Александр
Лобанов Чазак Даргазының ол
бодалын деткээн болгаш Ты-
ваның Чазак-биле бир демниг
ажылды моон соңгаар-даа бот-
тандыраар бис дээрзин бүзү-
реткен.

Иштики херектер яамызы-
ның парлалга албанының дың-
натканын езугаар алырга, 2014
чылдың апрель 30-ден май
10-га чедир албан-хүлээлгени
күштелдирген чурум езугаар
күүсеткен. Хөй-ниитиниң ко-
рум-чурумун камгалаар болгаш
терроризмге удур хемчеглер
алыр сорулга-биле «Кудумчу»
деп оператив-профилактиктиг
операцияны чоруткан.

Майның байырлал хүнне-
ринде корум-чурум камгала-
лынче иштики херектер орган-
нарының 2643 ажылдакчызын,
хөй-ниити тургузулгаларның (эки
тура улусчу дружиналарның)
болгаш хуу камгалал органи-
зацияларының 1856 төлээзин
хаара туткан. Ниитизи-биле ол
хүннерде республикага хөй-
ниитиниң мурнунга 303 хемчег-
лерни эрттирген, аңаа 113359
кижи киришкен.

Эрге-чагыргаларның дузазы-биле

Чурттакчы чоннуң негелдезин
хандыраар газты чедирериниң та-
лазы-биле «Тувгаз» ААН-ге улуг
дузаны Тываның Чазак көргүс-
кен.

Газ хуваар бүдүрүлгө Газпромнун
чүзү кылдыр шилчээн соонда 2014
чылдың эгезинде ажылын соксады-
ның кырынга келген турган. Ынчан
Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол
газ хуваар бүдүрүлгени деткиринге
ажыратып деп сорулганы салган. Ын-
чанга карылгалыг «Тувгаз» кады
шаландыраар болза, ынчан камга-
лаар арттыраарының аргазы тургустунар
газ башкарып турар чер санаан.
Түскен неделяда Тываның Одалга
энергетика яамызы газ садып
кылдыр ол бүдүрүлгеге 3,4
млн. рубль субсидияны тускайлаан.
«Тувгаз» ААН-ниң директорунун ора-
мчызы Валерий Иванченконун чу-
алап турары-биле алырга, ол акша

республиканың ийи ай дургузунда
газга негелдезин хандырып шыдаар.

«Тувгаз» ААН дээрже республи-
каны өрттеткен углеводородтук газ-
биле хандырып турар кара чаңгыс ор-
ганизация дээрзин сагындыраал. 143
чурттакчылыг черлериниң 93-жү газты
ажылгап турар. Төпчүткен, 5,1 кило-
метр узун дурттуг газ хуваар четки
чүгле Кызыл хоорайда ажылгапты-
нып турар. Бир чыл дургузунда Тыва
1650 тонна газты ажылгап турар, ооң
60 ажыг хуузу чонга онаажыр, 33-жүн
– коммунал, амыдырал хандырылга
бүдүрүлгелеринге. Субсидияны ха-
мыктың мурнунда Кызыл хоорайның
төпчүткен газ хандырылгасын ажыл-
дадырынче чорудар деп, бүдүрүл-
гениң удуртулгасы планнап турар.
Кызыл хоорай бо хүнде газтың артын-
чызы-биле амыдырап турар дел, Иван-
ченко чугаалаан. Кызылдың соонда
газты кожуннарга чедирер.

Чайын каяа дыштанырлыг?

Аныяктар херектериниң талазы-биле
болгаш спорт яамызының дыңнатканын езу-
гаар алырга, ооң чагыргазында албан чер-
лери чайгы кадыкшылга компаниязынга бе-
леткелди доозуп турар.

7-ден 15 хар чедир бичи спортчуларга хүндүс-
кү «Сүбедей» спорт комплекзиниң баазында
«Чемпион», «Херел» спорт залында «Херел» ка-
дыкшылга лагерилери ажыттынар. Ийи сезон дур-
гузунда спортка хандыкшылдыг назы четпээн 100
хире уруг аңаа дыштаныр аргалыг болур.

Республиканың элээдилериниң спорт шко-
лазының өөреникчилерин Тес-Хем кожуннун
«Сайлык» лагерилери манап турар, 40 өөреникчи аңаа
баар. Спорттук национал хевириниң талазы-биле
спорт школазының 60 сургуулу Улуг-Хемде «Чо-
дураа», Мөңгүн-Тайгада «Ак», Эрзинде «Отчугаш»
лагерилеринге дыштаныр. Каратэ секциязының 30
киржикчизи июль айда «Ергаки» туристер бааза-
зынга чедерлер.

Чайгы дыштанылганы бажыңга эрттирер
өөреникчилер база яамының хайгааралыгга турар.
Оларны бажыңнар чанының отрядтарынче хаара
тудар.

ТР-ниң албан-езуунун сайтызындан.

Хүннүң медээлери

Эгелеп чоруур спортчунун чедишкени

Автомашиналарга хандыкшылдыгларның Кызылда «Адыг» клубунун Тиелелге хүнүнге тураскаадып организаастааны джип-спринт талазы-биле маргылдаа-зынга Тываның Баштыңы киришкен.

Май 10-11 хүннеринде Кызыл хоорайның чоогунда Көк-Тей деп черге орук чок, кадыр-бертке чоруур кылдыр бүдүрген күчүлүг квадроциклдер чарыштырар маргылдаага хүндүлүг аалчы болуп киришкеш, Шолбан Кара-оол бешик черни ээлээн.

«Адыг» клубу ындыг маргылдааларны 2010 чылдан бээр эрттирип келген, чыл санында ооң ат-алдары улгадып орат. Баштайгы үезинде аңаа киржирлерниң саны эвээш турган болза, бо сөөлгү маргылдаага Тывадан, Хакасиядан болгаш Красноярск крайдан 46 экипаж киришкен. Ол клубтун тургузукчузу Юрий Пишиковтун чугаалап турары-биле алырга, Чөөн-Хемчик, Каа-Хем, Бии-Хем, Улуг-Хем, Таңды болгаш Тожу кожуннарындан автоспортка хандыкшылдыгларны хаара тутканының күсели-биле Тывадан киржикчилерниң саны көвүдү деп турар.

Берге орукка чарышка киржир, күчүлүг машинаны Шолбан Кара-оол бир дугаар мунган. Ол аажок күштүг, кандыг-даа орукту эртип шыдаар квадроциклди билдиги башкарган. Ындыг класстың тос машинаның аразында маргылдаа болган. Тываның Баштыңының башкарган машиназы беш дугаарында келген. Специалистерниң санап турары-биле алырга, мындыг берге орукту элээн дүрген эрткени чаа эгелеп чоруур спортчуга — бо тергиин эки көргүзүг.

Мал оолдаашкыны адакталган

Тывада мал оолдаашкыны адакталган. Ылаңгыя хойжулар ол ажилды доозар чоокшулаан.

Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аыш-чем яамызының дыңнатканын езугаар алырга, май 12-ниң байдалы-биле Тывада 415725 баш анай, хураган төрүттүнген, ам 91 муң башты алыр болза, планныг даалга күүсеттине бээр.

Кожууннардан Барыын-Хемчикте шээр мал оолдаашкыны барык доозулган. Бо хүннерге чедир 40512 баш хураган алдынган, оларның баш саны менди камгалаттынган. Сүт-Хөлде барык 40 муң, Эрзинде база ол хире, Өвүрде 36 муң баш хураганны малчыннар доруктуруп турар. 46130 баш төрүүр инектен 30117 бызаа алдынган. Чөөн-Хемчик, Тес-Хем болгаш Эрзин кожуннарда мыйыстыг бода малдың оолдаашкыны доозулган.

Малдың чаш төлүн камгалап ап турарының сайгарылгазын кылган специалистер эң эки көргүзүглерни тараачын-фермер ажил-агыйлары чедип ап турар дээрзин тодаратканнар. Ол дээрже фермерлерни деткириниң талазы-биле республикада алдынып турар хемчеглерниң дээштиг болуп турары, ында мал бажын өстүрери, чаш төлдү бүрүн камгалап алыры кол негелде кылдыр кирген. Муниципалдыг тургузуглардан бо талазы-биле мурнуку одуругже 2013-2014 чылдарның кыштаглаашкынынга эки белеткенген Бии-Хем, Тес-Хем, Чөөн-Хемчик, Чеди-Хөл, Мөңгүн-Тайга, Чаа-Хөл, Сүт-Хөл, Эрзин кожуннар үнгеннер.

Республиканың чылгычылары кулун бажын менди алыры дээш күженишкенин ажилдап турарлар. Бо сезонда олар 5732 баш кулуну алганнар. Ниитизи-биле бо чылын чылгы бажы 17182 башка өзер деп, Көдээ ажил-агый яамызы санап турар.

ТР-ниң албан-езуунун сайтызындан.

Өг-бүлелигде — дем-билелиг

Өг-бүле деп нарын сөстүн ийи кезээн сайгара бодап олурарга, «өг» биле «биле» деп сөстөрдөн тургустунган. «Биле» деп сөс «демниг» деп утканы база илереткен. Бо сөстөрдөн укталып тывылган «дем-биле» деп нарын сөс база бар. Ынчангаш «өг-бүле» деп сөс «өглүгдө демниг» дээр уткалыг-дыр.

Амгы үеде янзы-бүрү солун-сеткүүлдерге, хурал-суглааларга, эртем ажилдарына өг-бүлениң буступ дүжүп турарының, алызы барып, өг-бүлениң шуут чиде бээриниң дугайында шуугаазын көдүрлүп олурар. Канчаар-даа сонгаар-дескээр бодап кээрге, өг-бүле кажан-даа чиде бербес болгу дег. Кажан эр, херээжен кижилер барда, оларның аразында ынакшыл деп бүрүлбаазын хуулгаазын тыптып кээп, ажи-төл төрүттүнер болганда, чүү-кандыг-даа болза, өг-бүле эстип чиде бербези-ле илдең. А кандыг өг-бүлени олар тудар дээрзи өске херек.

Ооң-биле холбаштыр мындыг баштак чугааны сактып кээлиңер.

— Президент деп кым боор, ачай? — деп, бичии оглу айтырган.

— Мен-дир мен — деп, ачазы хараылаан.

— Чүге?

— Чүге дээрге өг-бүлевисти мен баштап чоруур мен.

— Авам кымыл, ачай?

— Чазак баштыңызы-дыр.

— Чүге?

— Чүге дээрге өг-бүлевисте шупту чүүлдерни аваң башкарып турар.

— Кырган-авам кымыл, ачай?

— Айыыл чок чоруктуң даргазы-дыр.

— Чүге?

— Чүге дээрге өг-бүлевисте айыыл чок чорукту ол хайгаарап олурар.

— А мен кым мен, ачай?

— А сен дээрге чон-дур сен.

— Чүге?

— Чүге дээрге бистиң шуптувуска чагыртып турар-дыр сен.

«Өг-бүле — күрүнениң үндезини» деп таңмаланып калган чугаа бар. Ындыг-даа болза, ооң алыс дөзүшүн де. Өг-бүле күрүнениң үндезини болзун дээш эрге-чагырганың талазындан хемчеглерни ап турар. Россияның Президентизи Владимир Путин 2008 чылды Өг-бүле чылы кылдыр чарлаан, аныяк өг-бүлелерге дузаны чедирип турар, ооң чижээнге ие капиталын айтып болур бис.

1993 чылда КНО-нун Чиңгине Ассамблеязы Делегейниң өг-бүле хүнүн доктааткан. Ооң кол сорулгазы — өг-бүлениң берге болгаш нарын айтырыгларынче делегейниң хей-ниитизинин, күрүнелерниң кичээнгеин угландыраары. Сөөлгү үеде ону Россияда база калбаа-биле демдег-леп турар апарган.

Шаг-төөгүден тура мал ажил-агыйлыг көшкүн тыва кижиге алган кадай, ажи-төл чокка чурттаары берге болгаш, өг-бүле, ажи-төлү ооң амыдырал-чуртталгазының даян-гыжы чораан. Ынчангаш тыва улус уруг-дарыын өглөп-баштаарынче, оларның быжыг өг-бүле болуп чурттаарынче шыңгы кичээнгеини салып келген. Оглу, кызы бичизинде-ле

ада-иези оларның өг-бүле болурун дугуржуп, уруг-дарыын ажил-ишчи, мал-маганга эпиг-демниг кылдыр кижизидип чораан. Бо чаңчылды тыва улус аас чогаалында «Бөрү бажы мөңгүн, аът бажы алдын суй белек солчуп, кудай-кууй болурун дугурушканнар» деп тоолдаан. Оглу, кызы кады өссүн, бичизинден-не бот-боттарын эки билчир болзун дээш оларның ада-иелери кожа-хел-бээ көжүп-дүжүп, чоок аргыжып чорааннар. Ажи-төлүн өглээрде, оларның аңгы өөн тип, мал-маганны база бээр турган. Амгы үениң чугаазы-биле, оол биле кыс өг-бүле тударына моральдыг болгаш материалдыг дузаны чедиргени ол. Аныяктарны ынчаар өглээри тыва улуста албан

эвес чаңчыл. Бир эвес аныяктар биригип, азы бот-боттарына ынакшыл берген болза, олар өглензин, ажи-төлдүг, мал-маганныг болзун дээш ада-иелери, төрелдери деткиир.

Өг-бүлениң эр ээзи аал даштының чорук-херээн колдады кылыр турган болза, херээжен ээзи аал иштиниң ажил-хожулун бүрүнү-биле башка-рар чораан. Шаг-шаандан тыва өг-бүле хууда ажил-агыйлыг болгаш, ажи-төлү бичизинден-не баштай аал иштиниң, улгады бергеш, аал даштының ажилын кылып өөрени бээр. Мындыг хевирниң өг-бүлөзи Тывага мал болгаш чер катты-жышкыннарын, ооң соонда кол-хозтарны тургузуп кирипкен 1940-1950 чылдарда буступ дүжүп эгелээн деп болур. Коллективтиг ажил-агый-ларга ажилдаар, машина-техникага өөренир, эртем-билиг чедип алыр дээш ажи-төл төк кээп дүшкен уязы — өөндөн ужуп үнүп эгелээн. Ооң-биле кады өг-бүлениң, төрөл бөлүктүң ат-алдарына ажи-төлдүң эртем-билиг, хей-ниити болгаш күрүне ажилына идепкейлиг киржилгези, бүдүрүлгө ажилына бедик көргүзүг-лери кончуг чугула апарган. Коллективтиг ажил-агый тергиидеп турган Совет Эвилели буступ дүжүп, хууда хевирниң ажил-херээ чоорту катап тургустунуп, бай-шырак чурттаар күзел-чүткүл күштөлип, кижиниң бодундан ооң материалдыг деңнели хамааржыр апарганда, эң ылаңгыя аныяктарның өг-бүлөгө хамаарылгазы эки талаже амгы үеде өскерилгени илдең. Угаан-медерелдиг аныяктар өг-бүлөзи, уруг-дарыы дээш кызып ажилдап, боттарының хууда ажил-херээн ажи-төлү ап турар апарганнар. Оларның барык кол нуруузу

рыноктуг экономика дээривис дүң эки-багын көрүп өскөн хар үези оолдар, уруглар. Көдээ, хоорайларда-даа бажы-гаттың туттунуп турары, олар мал-маганның көвүдээни, сады-ге бичии чаштарның сыңышты-ны, оюн-концерттерге киржи-п чүзүн-баазын чечектер ышкыш-чараш оолдар, кыстар-аңаа хе-Мындыг ажил-ишчи аныяктар-тын ачызында Тывада социал-номиктиг байдал чоорту чүг-орар. Эрес-кежээ аныяктары-саны, ажи-төлүн өскүссүредикаш, арагалап, тояап чоруп аныяктардан оранчок хей.

Аныяк өг-бүлелерниң чар-чирлири хей дээр-дир бис. Салогтар биле психологтарның гааралдары езугаар алырга, өг-бүлелерниң хей кези «ына-лын хандыр билишпээн», өг-болгаш ажи-төл дээш харыыс-зын чедир медереп билбээн оол-уругларның өг-бүлелери. Се-үеде (ынакшылдан аңгыда) ча-ажыл-херектиг, ниити сонуграл-лыг, ажи-төлү дээш харыыс-лук-чүтөп шыдаар аныяктарның ө-лелери көвүдөй берген. Олар бодалы-биле алырга, ниити а-херээ, бот-боттарына хүндүт ажи-төлү чок болза, ынакшыл-каар, а кол-ла чүүл — ажи-дээш ажилдаары болгаш чур-ры — аныяк өг-бүлениң шимче-чи күжү. Өг-бүлениң хууда ажил-рээр уламчылаар, ада-иезиниң-сывын утпас салгалды кижиз-өстүрери боттарының кол сор-зы кылдыр санай берген аныяк-ның бар апарганы дыка өөрү-Тывада бо чүүл малчын ажил-а-ларда каракка көскү. Чүге дээ-малды дем-билелиг өг-бүле-хөйү-биле азырап өстүрүп, ооң-кежин, сүдүн болбаазырадып, дып-саарып шыдаар. Бөгүн муң-малдыг малчын өг-бүлелерден ке-үениң эң бай төрөл бөлүктери ү-чадавас. Ынчангаш чаа социал-э-номиктиг байдалга чаа салгалд-тыва өг-бүлөзи тыптып келген д-чугаалап болур-дур бис. Ажи-т-ук-салгал болгаш өнчү-хөренги-база өг-бүлениң быжыг таваа.

Өг-бүлениң таваа чиндиңиз-эрлер биле эрлер, херээжен-биле херээженнер өг-бүле тудуп, б-дыланчып турар апарган барыын-европейжи чурттар-биле Россия-эң ылаңгыя Тываны, деңнээр хер-чок боор. Россияның Президент-зи Владимир Путин хей нация-Россия өг-бүлениң төөгүлүг үнде-чаңчылдарын ыдыкты-биле кая-кезээде сагыыр деп чиге чугаала-болгай. А тыва кижиге ооң өг-б-лөзи, ажи-төлү, келир үеде сал-лындан үнелиг чүве турбаан. Тыв-чоннуң «Аът өлүр — баглаажы артар-ада өлүр — оглу артар» деп үлөг-домаа анаа эвес угаадып чоруур.

Салым-чаяанныг чогаалчы Викто-рия Токарева: «Чүгле чараш өг-бү-леден аңгыда, мен чүге-даа ада-гавас мен» деп бижээн. Шынап-Чаптанчыг, чаш ажи-төлдүг өг-бү-леден артык чараш чүве кайдал!

Шаңгыр-оол МОНГУШ

Алдынай СОЯННЫҢ чураан чур-чу

«АВА ЧОКТА, ЭШ ЧОК ДЕГ, АЪДЫ ЧОКТА, БУТ ЧОК ДЕГ»

ӨГБЕЛЕРИВИСТИҢ ОРАН-САВАЗЫ

Дуржулга дамчыдышыны

Өгнүң даштыкы хевири.

Чонга ону боттары кылып алзын дээш бижи ор мен. Шаанда бистиң өгбелеривис өгнү боттары кылып билир чораан. Мен бичимде 6 хананы 6 кижичаңгыс хүн чазаар турган. Эр кижичаңгыс ол шагда дааранып, чазанып, хамну, алгыны эттеп билир. Чепти, ширекти боттары-ла сырып, чүңнү ээрип, өглер бүрүзү ааржы-саржаан кылып, тараазын тарып, уургайлап, кыжын чиир кылдыр чайын белеткеп алыр. Өглерниң кидизин чайын өйүп, каш-даа каат кылдыр шывар. Час дүжерже, тараа арыыр, чайын ол-ла ажылын уламчылаар. Шагның дөрт эргилдезинде көжүп чорурунга эптиг кылдыр одарын үргүлчү солуп чораан.

ка дилиндектей өттүрүптер. Шарлан ыяштан база дилдиреп болур. Терек, чоон талдан база өг ыяжын кылып болур. Хананы көктээш, ыргайтыр бастырыптар..

Өгнүң хараачазын кылыры

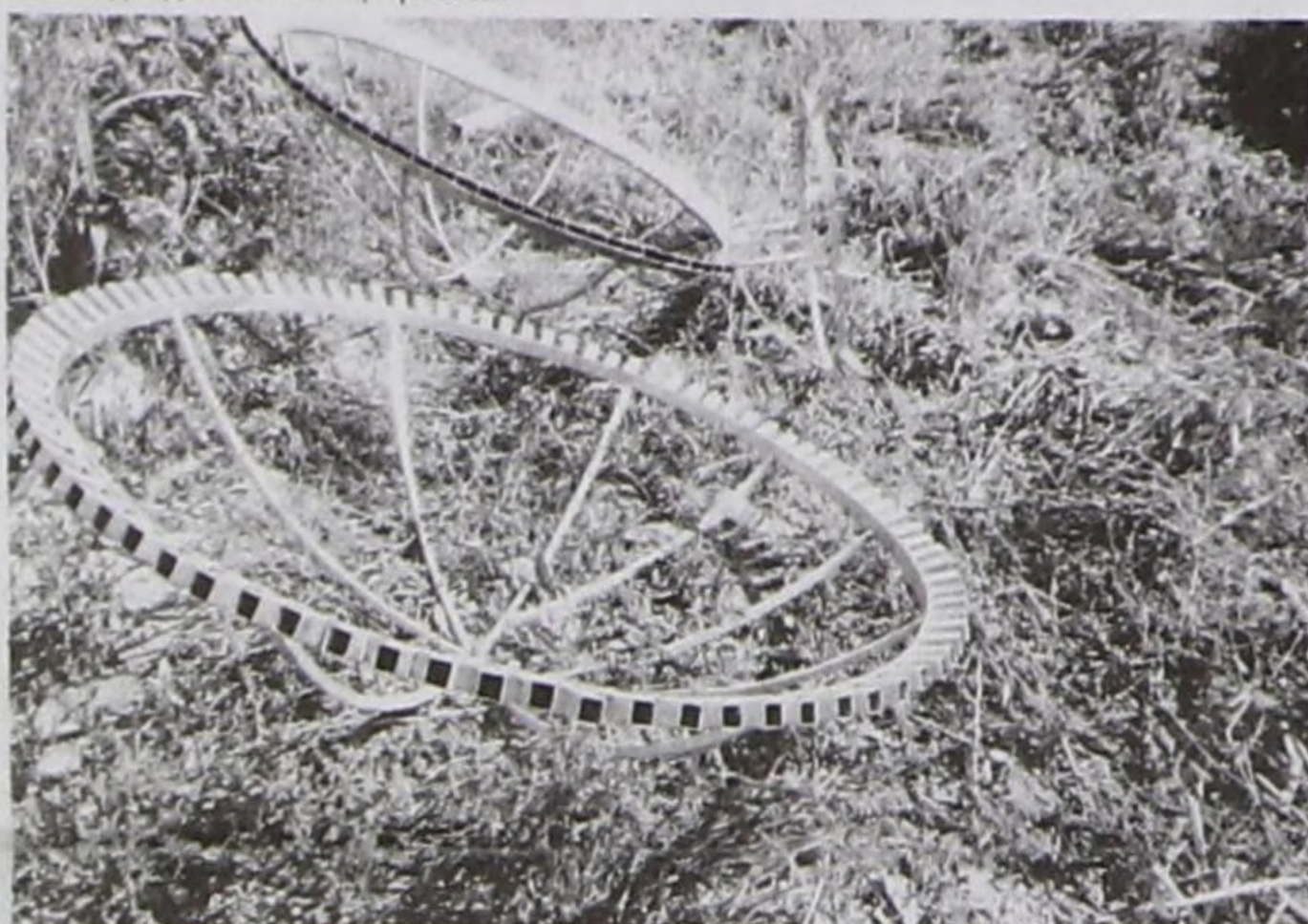
Хараачаны ыргак хадыңны чонуп тургаш, кылыр, ону дугай хараача деп адаар. Хараачаны кылыры берге, чүге дизе 4,5 хадыңны ужураар азы кезер. Ол бойдуска хоралыг, хөй ыяш кескен тудум-на, хемнер суу эвээжеп, кижиге сөөлүндө багай салдарны чедирер. Шаанда ыяш хөй кеспес чораан. Ынчангаш 1 мм чуга демирден хараачаны чогадып кылып каан мен. Ыяш хараачадан демир хараача 5 кг чиик боор. Амгы үеде чуктан, ак-демирден база кылып болур. Даштын мал-маганын көрүп ора

улу бажы кедирер хооразы көвүдээр. Чижээ, 6 хана 14 баштыг болза, 14 баштыг хананы 6-га көвүдедиптеривиске, 84 боор, эжик кырынга 5 улунну кадыптарывыска, 84-ке 5-ти кадыптарывыска, 89 аларган. Ынчангаш хараачаның улун эптээр хооразы база 89 турар. Хана карааның көжүнүң аразын каш-даа кылып болур. Чижээ, 14 см, 14,5 см, 15 см, 16, сантиметри улгаткан тудум-на, хананың ыяжы узуп-ла ора, өгнүң ханазы бедип-ле ора. Өг боду база улгадып-ла ора, улун база узуп-ла ора. Шаанда тывалар кижилерниң шыдал-быразы-биле кылып ап чораан, чаңгыс кижичаңгыс болза, бодунуң шаа-биле кылып ап чораан, бай-шыдалдыг кижичаңгыс болза дөрт, беш өглерлиг чораан. Паштаныр, ажылчыннар чурттаар өглер — бай-шыдалдыг кижиниң өргээзи.

ле куржал чораан. Үстүндө кур — дээр, ортузунда кур — кижичаңгыс, адаанда куру — чер. Ынчангаш кижичаңгыс ортузунга чурттаар. Өгнүң базырынын өлчей кижичаңгыс демдээ-биле шарып, базырып, куржал чораан.

Баштай дөрт талды кезип белеткээр, эмин эрттир чоон эвес тал болза эки. Хемчээли 3-3,5 см. Талдың узуну 2 метр 20 азы 30 см хире талды кезип белеткээр, хөлегелиг хүн чок черге, чок болза, кышкы үеде, чылыг черге кургадыр. Кургадырынын бетинде талдың картын карттаар. Тытпа чидиг бижекти кылып алыр, оон талды чазап эгелээр.

Талдың кылын, чугазын солагай холдун улуг эргек биле айтыр салаазы-биле суйбап тургаш, билип алыр. Эгезинде берге болур, оон чоорту салаа-

Өгнүң хараачазы.

Тываларның өглери өске чоннарның өглеринге дөмейлешпес, чүге дизе тыва чоннун холунуң арга-мергежили, чаңчылы аңгы турган, дыл-домаа-биле дөмей.

Өг кылыр талды кезип белеткээри

Талды кезериниң бетинде оран-таңызынче чалбарып тейлээш, черниң ээринден өршээл дилээр. «Кезер дээштиң кеспедим, хереглээш, кестим, өршээ, айыракан» — деп тейлеп, сүдүн чажып албарааш, оон кезер. Ол кезерде бир дөс талды, хүн аайы-биле долган-дыр кылаштааш, шинчилеп көрүп алыр. Кезер ужурулуг ыяшты топтап көөр, тунун көрүп тургаш, алыр талын хол кирээзи-биле кезип алыр, бир эвес тал ажызында болза, балды-биле кезип алыр. Ол кескен талдың будуундан адырып аштаар. Ынчангаш будуктарны үрээ кылдыр орта октавас, ол черни штап-арыглап каар ужурулуг.

Өг ыяжын чазап кылыр бетинде херек херекселдер

Тытпа чидиг бижекти кылып алыр. Бижектин ниити хевири бо: аскыр да-ылга ыяш, ооң узуну 2,5 метр болур, талдың биле кылыр, чүге дээрже хадың ыяш өске ыяшка бодаарга, быжыг. Бедипин чазанып турар кижиниң үттүг арнының үстүү талазынга дең турар кылдыр кылып алыр, хевири мындыг.

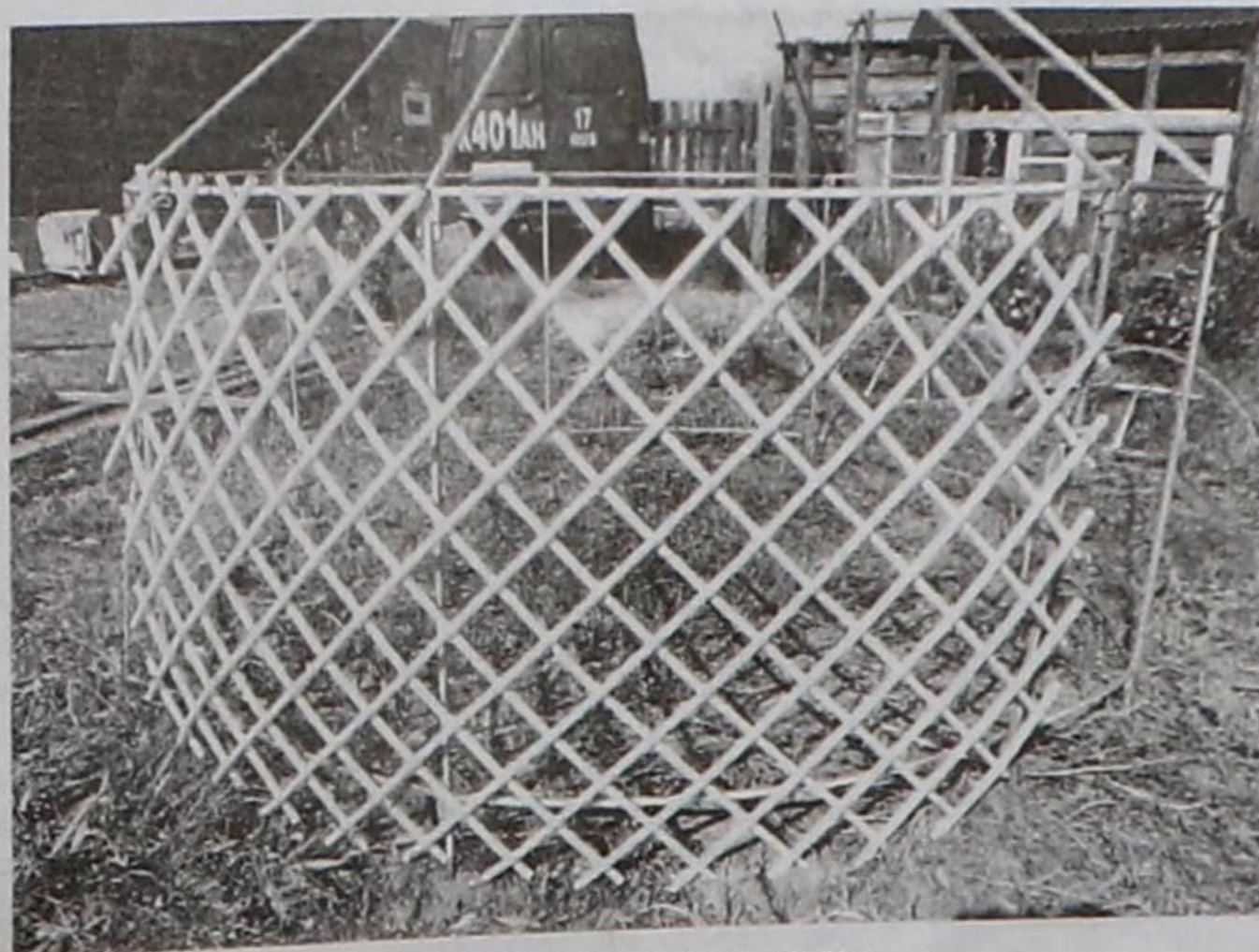
Амгы үеде өгнүң ыяжын кылыры

Пилорамага хадың ыяшты 3 см кылдыр дилдиргеш база-ла станок-

кылдыр өгнүң ханазынга пластик соңга-ны база кылып ап болур.

Хананы көктээриниң чуруму

Хананың бажын каш-даа кылдыр көктөп кылыр. Чижээ 11, 12, 13, 14, 24 оон-даа ыңай көвүдедип болур. Хананың бажы көвүдээн тудум-на, өгнүң хемчээли улгадып-ла ора, улуннар саны көвүдөп-ле ора. Хараачаның

Өгнүң тургузуп каан ханазы.

Өгнүң агаарын өйлээри

Өгнүң агаары кургак болгаш тынарга хостуг, кадыкка база эки болгаш өгнүң иштинде багай агаар турбас. Өрү дүндүүнче үнер болгаш соок агаар база кирибес. Өгнүң ишти чылыгычал. Ооң өрегези-биле иштинде агаарны өйлээр. Кыжын кидис болгаш аразын саазын-биле чылыглап алыр. Саазын белен соок өттүрбес.

Өгнүң базырыг шарыгын болгаш курун шын

шарыгырынын дүрүмнери
Өгнүң курун база тускай чурум-би-

ларның баштары ол хире хемчээлдиг деп билир апаар. Аскырга дагылганы кагаш, талды кыстырып алыр, оон шинчилеп көөр. (Аскыр биле дагылганың хевири). Ыргак черин канчаптарга дортталы бээр болду дээш боданыр. Ындыг арга-биле талды, чаза дорттаанының сөөлүндө, ам өг ыяжын чазап кириптер. Ол чазап алган талывыс дашкаар хекпек турар ужурулуг.

Өг ыяжын эптээри

Тываларның өглери өске чоннарның өглеринге дөмейлешпес, чүге дизе тыва чоннун холунуң арга-мергежили, чаңчылы аңгы турган, дыл-домаа-биле дөмей.

Баштай өгнү өглөп эгелээриниң мур-нунда 6 хананы 6 чүкче кагылап алыр. Бир дугаар хананы, эжик аксындан эгелээр, хүн аайы-биле. Эки чазап каан хананы тургузуп каарга, кижичаңгыс тутпаска-даа, турар ужурулуг. Хана аастарын белеткей салып, эптээриниң сөөлүндө, чеп сырып каан калбак чеп-биле, хана аастарын шарыыр. Уш-баш чок шары-вас ужурулуг. Хананың иштики курунун шарыы база чурумнуг, хана бажындан 15 см хире куду турар ужурулуг, чүге дизе өгнүң кол-ла тудуп турар куру болур. Бир эвес куру үстүр болза, өг калбарып каар. Өгнүң курун бир хана караандан өттүрүп шарып болбас. Эмин эрттир куду кылдыр шарыыр болза, ханазы ойттайып каар. Хананың бедик, чавыс турары иштики курундан хамаар-жыр. Өгнү бедидер деп бодаар болза, өгнүң курун чыра тыртарга, өг бедип ора. Кошкадырга чавызап бадар, өгнүң иштики хемчээли улгадыр. Кышкы үеде чавызадыр, чайгы үеде бедидер.

Кара-оол ХОМУШКУ.

Кызыл хоорай.

«АВА КИЖИ ТӨЛҮМ ДЭЭР, АЖЫ-ТӨЛҮ ШӨЛҮМ ДЭЭР»

БОЙДУСТАН ЧАЯАГАН МАЛЧЫН ӨГ-БҮЛЕ

ЧАСТЫҢ ОРТАН АЙЫ.

Кежээки хүн кызыл-сарыг херелдери-биле даглар бажын шонуп, эртенге чедир байырлашкан дег болганда, ынаар-ла чүгүртүп кире берген. Хүндүс агаар чылыг-даа болза, кежээлерде ам-даа сериин, сырын-ныг. Шак ындыг хүннерниң бирээзинде шала кежээликтей Бижикиг-Хая сумузуңуң Кызаа деп черде Юрий, Светлана Кууларларның малчын кыштаанга чоокшулап келдивис. Аалдан ырак эвесе сарлыктар чаш ойт баштап, коданыңче таваар углап бар чор. Барып-барып бо черлерге сарлык мал тудуп турарын көргөш, «Бо-даа кончуг эрестиг, бергелерден чалдан-мас, анаа эвес өг-бүле-дир, аа» деп иштимде бодап кагдым.

Аалдың ыттары чиртиледир ээрип, бисти өгже чоокшула-дыр хире эвес турлар. Өгнүң херээжен ээзи Светлана Сарыг-ооловна ыттарны «Ай» деп оожургаткаш: «Ажырбас, ажырбас, өгже кириңер! — деп чалааш,— Тараа-быдаа, хову ажылдарының үезинге белет-кенир дээш өгнүң эр ээзи машина-техниказын септеп, суур кире берди ышкакыл» деп чугаалады. Даштыңдан көөргө-ле, борбак өг, а оң иштинче кирип кээрге, делгем, чылыг, шупту чүве аай-баштыг. Мотордан электри чырыгы база хып турар. Демир суугуда кара шой пашта хайынган хой эдидиң чаагай чыды дораан думчукка хап келди. Тыва кижичерле ындыг ышкакылгай, дораан паш-сава кырынга-ла баар. Светлана Сарыг-ооловна база ажаанзырап, аяктарга изиг сүттүг шайын куда-ла берди. Шайны чүгле аас дигеш: «Даштын караңгылай бээр, мал-маганны көрүп, чурукка тырттырып алгаш, шайлап ораалыңар» — дээш, үнүп келдивис.

Юрий, Светлана Кууларларның коданында 330 баш хой, 30 баш өшкү, 10 баш инек, 6 баш сарлык, 5 баш айт бар. Чаңгыс черге беш чүзүн малды көөрге, онзагайын, магалыын. Артында-ла сарлыктың бирээзи оолдапкан, ооң бызаазының чаптанчыын! Улуг кажааның ортаа кезээнде аваларының сүдүн тоттур эмгилеп алган, дешкилежип ойнап турган анай-хураганның хөйүн! Олар чурукка тырттырып турар деп билген

ышкакш фотограф Чингистин чанындан ыравайн турлар. Сарлыктың чаш бызаазын сонуургал, топтап турумда: «Ооң чанынче дыка чоокшулава, авазы үзүптер» — деп бичи оолчугаш чугааланы-дыр. Ол дээрге Светлана Сарыг-ооловна сугнүң улуг уйнуу 5 харлыг Начын болду. Начын дээрге Кууларларның Буян дээр улуг оглунуң оглу. Буян, Алиса аныяктарның өг-бүлөзи кожа өгдө чурттавышаан, ада-иезинге дузалажып чоруур. Буян дээди эртемниг, ынчалза-даа чажындан тура мал-маганга ынак, көдээ ажил-агыйга сундулуг болгаш, дээди өөредилге черин доозупкан дораан авазыңа мал ажил-агыйын хөгжүдөр талазы-биле тускай программага киржирин сү-

СПК-дан шээр малды, Мөңгүн-Тайга кожуундан сарлыктарны эккелген. Ол ышкакш чаа тракторну садып алган. Тракторнуң көдээ ажил-агыйга кайы хире ажыктыын Светлана Сарыг-ооловна сагыш ханып чугаалады: «Тараа-быдаа, сиген-ширбиил тарыырынга, ажаап алырынга канчаар-даа аажок ажыктыг-дыр. Бо-ла тракторнуң дузазы-биле кыска хуусаа дургузунда улуг, делгем кажааны тудуп алдывыс» — дээш, чаа кажаанын биске сонуургатты. Узуну 50 метр, дораазы 10 метр кажааның ишти оргу шөл дег делгем, калбак, дээвири бедик, ынчангаш алыс хостуу аажок. Светлана Сарыг-ооловна бодунуң чашкы шаан сактып: «Ол үеде кижичерле кажаа хамаанчок,

Начын сарлыктарын ончалап тур.

мелзэн. Ынчалдыр олар «2012-2014 чылдарда тараачын-арат ажил-агыйларының баазазынга мал ажилдыг өг-бүлө фермаларын хөгжүдери» деп программага киржип, 3 млн. 500 муң рубль акшаны деткимче кылдыр алган. Ол акша-хөреңги-биле Эрзин кожуунда «Бай-Хөл»

өг иштинге чырык турар деп безин бодавайн чораан. Ам магалыг ышкакыл, акша-төгери бар болза, чүнү-даа кылып ап болур» — деп чугаалады. Светлана Кууларның бо чугаазының утказын оон билдим. Ол болза хөй ажы-төлдүг малчын өг-бүлөгө төрүттүнген. Бичиинден тура, мал-маган аразыңа чораанындан ийикпе, ооң амыдыралы ала-чайгаар көдээ ажил-агый-биле сырый холбаалыг. Ол бүгү назыында ук адырга бухгалтер болуп ажилдап чораан. Кажан ооң авазы «бурганнай» бээрге, үр-даа боданмай, ада-иезиниң аркан мал-маганын карактаары-биле көдээже чорупкан. Ынчангаш Светлана Кууларларның өг-бүлөзин салгал дамчаан малчыннар деп болур. Төрөл аймактың малын өстүрүп, дараазында салгалдарга дамчыдары Кууларларның кол сорулгазы турган. Ынчалза-даа күрүнениң деткимчези-биле чүгле дөргүл-төрөлдиң чаагай чоруун ханды-

Анайларым «чи-чи!», хураганның «хотпа-хотпа!». Светлана Куулар кежээки саан үезинде.

рарыңа эвес, а бүгү республиканың мал ажил-агыйының хөгжүлдизинге, ниити экономиктиг байдалын экижидеринге үлүг-хуузу кириштирер болганын Барыин-Хемчиктин малчыннары өөрүп, чоргаарланып чоруур. Ынчанмай канчаар, Тывага мал ажил-агыйын сайзырадыры дээрге бирги оочурда турар болгай.

Светлана Кууларның «Акша турда, чүү-даа бүдөр» деп чугаазы, бир талазында, шын, а өске талазында, удурланыш-как бодалдарны оттуруп кээр. Чүгө дээрге акша-көпөк-биле, шынап-ла, чүнү-даа садып, кандыг-даа сорулгаларны ботандырып ап болур, ынчалза-даа кижичерле ажил-ижинге сеткилден бердинген болуп, аңаа сонуургалдыг болбас болза, чежээ-даа миллионнар дузала-вас. Ылаңгыя көдээниң чымыштыг ижинге бо байдал аажок чугула. Дошкун, чывар сооктуг кыжын, изиг, ышкам чайын, дүн-хүн дивейн, мал-маганы ажаап-карактаары дээрге оюнчук эвес. Маңаа чүгле Кууларларның өг-бүлөзи дег улус ажилдап шыдаар, ынчангаш оларны бойдустан чаяаган малчыннар деп болур. Бичежек мага-боттук, аксымаар шырайлыг Светлана Сарыг-ооловнаны көөрге оожум-топтук, маажым-даа ышкакш, а херек кырында ооң эриин ашкан сорунзалыг энергиязы кижини ала-чайгаар хаара тудуп, чырыктылыг күш-шыдалды дамчыдып турар ышкакш. Херээжен малчынның бурунгаар болгаш чөптүг көрүжүн, быжыг күзел-соруктуг аажы-чаңын, аар-бергелерге торулбазын ооң шийтпирлиг, чамдыкта, шыңгыы чугаазы бадыйткап турар. Светлана Сарыг-ооловнаның амыдыралыңа чүү турбаан дээрл. Ада-ие кижиге

төлүн чидирери дег ажык-жүг, кажыыдал турбас. Халаан, бо үүлө база Кууларны оюп эртпээн. Оларның кызы бистиң аравыста чок. Чалза-даа Юрий, Светлана Куулар амыдыралдың кар согуунга алыспаан. Чаңгыс демниг, эп-найыралдыг, боттарынга хүндүткелдиг өглениң күжү ол хире улуг болгоске уругларының келир үе оларның соң-даарта амыдылы дээш сагыш човаан малч өг-бүлө бичи-даа кошкап сураваан...

«Чугаа көвүдээрге, аск хой ыраар дээр» ийик. Аыш-чоооду, аяк-шайдан ижээлиңер — деп, Светлана Сарыг-оолона чугаалааш, катап база өгчалады. Бисте чүү боор, ажы херээвисти төндүрүп алг улус, тыва аыш-чемни чоогла хайындырган чымчак ээти садег дайнап каап, таваар олубис. Амыдырал-чуртталга, эткен-барган чүүлдер чугаалажолурувуста, шак-даа орайтаа Буян-чолдуг аалдан чоруурун белеткенип, машиналарга олурптувус. Бедик, сүрлүг тайг эдээнде, оргу шөлдүн ортузун да хоолайларындан ыжы бургураан ийи улуг, ак өгнү, кода сыңмас аалаан-чиилзэн мал маганны, «Кырган-авай! Мен дуу хураганны кажааже кирип каайн!» — деп алгырган Начынны көргөш, ховар чуртум Тывага база ооң ажил-ишчи, кызымак кай чону дээш чоргааралы улам күштелип чорду. Тывага Кууларларның ышкакш өг-бүлелер немежип, мал ажил-агыйы дүргени-биле сайзыраар болзун! Көдээниң ишчилеринин ажил-агыйы бүдүп, чогул-ла турзун!

Азияна ТАУ.

Чингис СААЯНЫҢ тырттырган чуруктары.

Уксаалыг хойлар.

«ХОЙЛУГ КИЖИ КААС, ИНЕКТИГ КИЖИ ТОДУГ»

Эр мөзү-бүдүш

Федор КУУЛАР: «ӨГ-БҮЛЕМ – ДЕЛЕГЕЙДЕ ЭН ЭРГИМ»

Федор Серен-оолович

Куулар ТР-нің Дээди Хуралының автобаазасында механиктер ажилдап турар. Школачы үлөринден эгелээш ол волейбол, баскетбол ойнаарына ынак. Чеди класс тургаш, эш-өөрү-биле тыва өгбелеривистин найыр-дойда эрттирер ынак хүрежин сонуургап эгелээн. А 8 класс тургаш, кожуун чергелиг маргылдаага 1-ги черни чаалап алганы ооң сагыжында уттундурбас болуп артып калганын сактып чугаалаар.

Федор Куулар Шеми ортунак школазын дооскаш, 1984 чылда шериг албан-хүлээлгенин эрттирери-биле аъттанып-дан. Амыдыралдың мергежин шигээдип алыры-биле 1987 чылда Улан-Удэ хоорайың харылзаа техникумунче кирип алгаш, ону чедишкин-иг дооскан. Оон Каа-Хем уурга күш-ажылчы базымнаын эгелеп, кожуунуң харылааа черинге хөй чылдар дургунда ажилдаан.

Кууларларның өг-бүлөзи 1991 чылда Сукпак суурже өжүп, аңаа турумчуп чуртай берген. Ында школачы-даа, студент-даа эш-өөрү хөй олган. Аныяк үезинде кем-ээшкин алганындан хүреш-ейн барган. Сергей Ынаа-ыкович Ооржактың «Шүглүп өрөн» деп номун номчааш, 30 харлыг тургаш, хүрешче глип, маргылдааларга удаараа кирип эгелээн. Амгы үеде ол хоочун мөгелер арасына хүрешке чылдың-на кирип турар.

Өөнүң ишти Маргарита Кодур-ооловна-биле 5 класстан теп-ойнап өскөн. Оларның ашкы найыралы элээди нарынның ынакшылыңче шил-ээн. Кыстың чаагында аажок араш меңи аныяк оолдун са-ыш-сеткилинге сонуургалды турган. Оон бээр бо хүнге

Эр тура-сорук, мөзү-бүдүш, эткен сөзүңгэ ээ... Бо шынарлар езулуг эр кижиге дорт хамааржыр. Мерген угаанның өгбелерниң үлегер домактары ханы уткалыг, өөредиглиг болгаш кижизидилге-биле сырый харылзаалыг.

Федор Кууларның чүрээнде эки Катерина Аюрженаева Улан-ол балалбас исти арттырган.

Маргарита Кодур-ооловна Кызылдың башкы институтун 1987 чылда дооскан. Амгы үеде ол уйнуктарын азыражып, бир уруглуг. Бодундан бичии 5 каражып орар. Аныяктар дээди эртем чедип алгаш, 1987 чылда өг-бүлө тудуп, амыдыралдың делгем оруунче кады лең-ээлдек, хүндүлээчел. «Мен баскан. Кууларлар үш ожу кыстар аразыңа өскөн болдажы дег оолдарлыг: улуу зумза-даа, дуңмаларым шупту Тажы – Улан-Удэ хоорайың оолдарлыг, бут бөмбүү көдээ ажил-агый академия-зының 3-кү курузунуң студентизи, ортуну – Начын, хей-мери Доржу – Сукпак орту-мак школазының 11-ги болгаш 8-ки класының өөреникчилери. Оглу Тажы өг-бүлелиг, ийи оолдуг. Керни Зарина амды-зында «узуң шөлээде», оолдарын азырап турар. Маргарита Кодур-ооловна өг-бүлөзине неделя санында амданның ге неделя хуужуурну албан кылып берип чаңчылчаан. Төрүттүнген хүннерде-даа, байырларда-даа чаңчыл апарган, эң хүндүткел-диг чеми ол. Ол чаагай чаңчылга өг-бүлө дыка ынак.

Хостуг үезинде өг-бүлөзи-рун айтып турар. Ооң 7 дугаар

Бийск хоорай. 1983 чыл.

Ада кижиге оглун кижизиг, чурмунуг, мөзү-бүдүштүг, быжыг тура-соруктуг, мурнунга салып алган сорулгаларын, кызыл дерин төп тургаш, эчизинге чедип алыр кылдыр өөредир болза эки дээрзин ол чугаалаар.

Өзүп орар салгалдың келир үези ада-иезинден кол хамааржыр. Олар уругларының мурнунга канчаар алдынар болдур, олар шак ындыг болур. Ада-өгбелеривис ажи-төлүнүң мурнунга арага-дары ишпейн, оларга багай чаңчылдарны көргүспейн чораан. Кол чүүл – ада-иезиниң шын кижизидилгези.

Школада башкылар уруг-

даайларын, акыларын үлегер-чижек кылып, оларның кызы-маан, чедишкенин, бажың-балгат, мал-маганын тудуп, эки чурттап турарын чугаалаарга, оолдарга дээштиг дээрзин дем-дегледі. Ынчангаш ол ажи-төлүңгө «Адын аныяндан камнаар» деп үлегер-чижекте доктаамал сагындырып чоруур.

Федор Кууларның бичии үлөринде Чыраа-Бажы чурттуг даайы Макара Куулар ооң маадыры, дөзөксээр кижизи турган. Ооң дендии хүрежирин ол улуг чоргаарал-биле сактып чугаалаар. Даайының хүрежир аргаларын бичии үезинде сактып, школачы чылдарында ажиглап турган. Авазы даайын ооң мурнунга үлегер-чижек кылдыр ап, оглун хүреш оруунче үдээн деп болур.

Төлөптүг ада ажи-төлүңгө Тыва черин болгаш төөгүзүн ыдыкшыдып, төрөөн чонунуң езу-чаңчылдарын сагып, аталдарлыг тыва маадырларын-дан үлегер-чижек алыр деп чагыыр. Ынчан аныяк-өскөнниң хей-ады, сүлдөзи бедик, быжыг туруштуг, бурунгаар көрүштүг болурун бо материалдың маадыры билір.

Бо маадырны шилип алган чылдагааным болза, Федор Серен-ооловичиниң дугайында дыңнаан турган мен. Ынчангаш материалымга маадыр дилеп тургаш, бо хоочун мөгени сактып кээп, ооң төлөптин база дыңнаан болгаш, бижир күзелим тыптып келген. Ол – чүглө үлегерлиг ада эвес, а 1996 чылда «ТР-нің спорттун тергини» хөрөк демдээниң болгаш 2005 чылда «РФ-тин Хүндүлүг донору» деп аттың эдилекчизи. Федор Куулар ышкаш эр мөзү-бүдүштүг, төлөптүг адалар бистиң Тыва чуртувуста эвээш эвес. Бо ышкаш езулуг эр хиндиктиг кижилер турда, өг-бүлелер быжыг, найыралдыг, аас-кежиктиг болур.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

Чуруктарны Валерия Конгар тырттырган болгаш өг-бүлө архивинден алган.

Кууларларның өг-бүлөзи. Май. 2014 чыл.

биле арыг агаарлыг, чараш бой-пунктузунда: «Чоргаар болгаш дустуг Тываның эм-шынарлыг аржаан, хөлдөринге дыштаны-рынга ынак. Оон аңгыда төрөөн чурту Шемиде мал-маган тудуп турар болгаш, оолдары элчип-селчип аңаа ажилдап чайлаар. Бирээзи чайгы лагерге дыштанып турда, өскези ажил-даар. Бичизинден тура оларны ажил-агыйга, мал-маганга ынак кылдыр өөредип кижизидип турар төлөптүг адаларның бичи-рээзи ол.

Федор Кууларның улуг угба-

пунктузунда: «Чоргаар болгаш дустуг Тываның эм-шынарлыг аржаан, хөлдөринге дыштаны-рынга ынак. Оон аңгыда төрөөн чурту Шемиде мал-маган тудуп турар болгаш, оолдары элчип-селчип аңаа ажилдап чайлаар. Бирээзи чайгы лагерге дыштанып турда, өскези ажил-даар. Бичизинден тура оларны ажил-агыйга, мал-маганга ынак кылдыр өөредип кижизидип турар төлөптүг адаларның бичи-рээзи ол.

Федор Кууларга өг-бүлө дээрге делегейде эң эргим чер. Ол – ынак эжи, ажи-төлү, аймаа, чону...

ларны эртем-билигге өөредип турза-даа, бажында байдалдан ооң кижизидилгези кол хамааржыр. Кижизидилгези багай эш-өөр-биле эдержир болза, олар уругларны багай орукче углап болур. Федор Куулар оолдары-биле берге үезинде эп-чөп-биле чугаалажырга, олар боданып, шын эвес кылганын медегер биле бээрлер. Оолдарны кончуурга дедир баар, бодунуу-биле турарлар. Ынчангаш берге үезинде оолдарны хайгаараары эргежок чугула. Оон аңгыда

МАЙ 15 – Бүгү-делегейни

Аныяк-өскөннүн көрүжү-бил

Өг-бүлө быжыг болза, күрүне база быжыг болур

Аныяк, элээди кижини хамаанчок, бичини чаш уругдан безин улуг кижини хөйүнү өөренип, билип алып. Чүге дизе оларнын угаан-боданы, сагыш-сеткили, чеже-даа «чедир бышпаан» болза, улуг улустан артык эскеринчел, өөреничел. Ынчангаш Өг-бүлө хүнүнгө

тураскаадып, школачыларнын «Мээң өг-бүлө» деп чогаадыгларын номчукчуларывыска бараалгаттывыс. (Өөреникчилернин чогаадыгларын оларнын бижээни езуугаар арттыраарын оралдаштырар — Авт.)

Мээң найыралдыг өг-бүлөм

Өг-бүлө — ава, ачазы база ажы-төлү-дүр. Кандыг-даа кижини өг-бүлөгө төрттүнер, кижини сайзыралынын, келир үеде чедииникини болурунун үнөр дөзү — өг-бүлө. Мөзү-бүдүштүн дөзү база өг-бүлөдө. Өг-бүлө — хамыктын эгези, «кижи чаш турда, күш-ажылга, эки мөзүгө кижизидип каарга, ол бүгү назынында ажилгыр, кезеэ кижини болуп артар» деп, авамнын чугаалап ораарын сактыр мен.

Мээң чоргааралым — өг-бүлөм. Ачамны Борбай Хайыч-ович Соян, авамны Салбакай Бадыевна Соян дээр. Олар 1987 чылда өг-бү

ле туткан. Ачам черле Ак-Эрик чурттуг, авам — Эрзинин Бай-Дагдан. Тывада ат-сураглыг Тарлашкын деп черге авам-ачам баштай ужурашкан. Кайызы-даа хөй ажы-төлдүг өг-бүлөгө өскөн, дузааргак, экиргек.

Өг-бүлөвисте шупту 8 кижини бис. 2 угбалыг, 2 акылыг, 1 дуңмалыг мен. Дуңмам Долаана 6 класста өөренип турар. Өг-бүлөвистин ынак байырлалы — Шагаа. Шагаа эртенінде ачам саң салыр, авам ажы-чемини дээжини өргүп: «Бай Агарым, алдын Тезим, өршээ!» деп оран-чуртунга чалбарып, өскөн-төрзөн черин база утпас, олче шиглей база чажыын чажып олурар.

Ада-ием — ук-ызыгуур салгаан малчыннар. Малчын кижини берге, харысалгалыг, чымыштыг ижин кылып, ажил-агыйга өөрөнгөн болгаш, бисти база топтуг аажы-чаңга кижизидип, кара чажывыстан тура, сургап, чагып, ажилга өөредип, боттарынын арга-дуржулгазын дамчыдып берип чоруур. Олар ам-даа чымыштыг ажил-ижинден салдырмай, малын малдап чоруур. А бис өөредилге үезинде суурда бажынывыска турар бис. Дыштаныр хүннерде, дыштанылга үезинде чанарын четтикпейн манаар бис.

Чай, кыш дивес, ажил төнмес. Кыжын болза эртен туруп келгеш, от салыр, чем кылыр, хураганнар ыдар, сизген каап бээр, инек өдээ аштаар, одаар ыяш, көржең белеткээр, чайын — инек саар, сүт тыртар азы хайындырар, тарактаар, суглаар, ыяштаар, каттаар,

тооруктаар дээш, оон-даа өске. Узун, кышкы кезеэлерде ачам биске эрткен-барган үелеринден солун болушкуннар хөөрөп бээринге ынак, бис ону дыңнап, кара баарывыс кадыр каттыржыр бис. Бистиң өг-бүлениң эң-не ынак оюну — даалы. Хостуг үеде, чай хос кадында, даалылаарынга ынак бис.

Чайын аалга төрөлдерибистин уруглары чыгып келир, 7-8-даа чеде бээр бис. Авам, ачам аалга келген уруглар дээш: «Улус ажы-төлүнүн хырны-боску аштап түрөй бээр ийне» — деп сагыш човаар. Ачам биске кажан-даа кончуттунуп, ажынып көрбээн, авам — шыңгы, негелделег.

Мен бодаарымга, өг-бүлелер аразында найыралдыг, демниг болуп, бот-боттарын билчип, деткижип чорууру чугула. Ада-ием ажы-төлүн-даа, ажы-төлү ада-иезин-даа хүндүлөп чоруур болза эки. Ынчан ада-иемниң сагыш-сеткили-даа дыш, ажы-төлү-даа аас-кежиктиг болур.

Мээң эң-не хараадаар чүүлүм — дыка чараш ажы-төлдүг, ажил-агыйлыг чурттап чорааш, ийи чара кылаштажып чоруй баары. Ынчангаш өг-бүлелер чарылбас болза деп күзээр мен. Хейделе буруу, кем чок чаш ажы-төл түрөп артар, оон олар өзүп келгеш, кандыг кижилер болурул, кымдан кандыг кижизидилге, үлегер алырыл? Түрөп, улустун «соок» караан көрүп өзүп келгеш база-ла каржы-хажагай кижилер болуп өзүп келзе, канчаарыл? Оон-на кем-херек үүлгедиишкени эгелээр, ол бүгүнү Кек-оол Чамыяңның «Ханы дазыл» деп чогаалындан көрүп болур, соңгу иениң каржы аажылаашкыннарынга чаңгыс эвес удаа таваржып чораан Пар-оол Эрендик харын-даа эки кижилериниң ачызында эки орукче кирер. Өске-даа чижектерни кирип болур. Солун-сеткүүлден номчуп, теле-дамчыдылгаларны көрүп ора, кээргенчиг ажы-төл дээш кижини муңгараар...

Өг-бүлө быжыг болза, күрүне база быжыг болур. Күрүне, ниитилел шылгараңгай угаан-сарыылдыг, ажилгыр-кежээ, туруштуг, кызымак, чүткүлдүг өг-бүлелернин күжүндө туттунуп турар дизе, хөөредиг болбас. Шак ындыг өг-бүлелер бар, моон-даа сонгаар-даа турар дээрзинге бүзүрээр мен.

Долума СОЯН,
10-гу класстың өөреникчизи.

Кызыл-Чыраа суур,
Тес-Хем кожуун.

Ыдыктыг «күрүнем»

Кижини бүрүзү сени манап орап, сеңээ ынак, аас-кежиктиг өг-бүлелиг, аал-оран-ныг болуксаар. Аас-кежик деп чогул чүл ол? Аас-кежик дээрге өг-бүлө-дир. Кижини бүрүзүнүн ынакшыл, сагыш човаашкын болгаш делегей дугайында билининиң эге үндезини — өг-бүлө, аал-оран. Бажың — ол, бир дугаарында, өг-бүлө, Төрзөн чуртунга, черинге ынакшылдан эгелээр бичини «күрүне»-дир. Кижини бүрүзүнүн салым-чолунга оон өг-бүлөзи улуг салдарны чедирер.

Өг-бүлө эң-не чоок, эргим, төрзөн кижилерден тургустунар. А меңээ өг-бүлө авадан эгелээр. Ава кижиниң ынакшылы, эргеледии, чылыг-чымчак көрүжү бисти чажывыстан тура чассыдып өпейлээр. «Херэежен кижини кандыг-даа байдалга тулган дээн түңнелдерни чедип ап болур» деп чугаалажыр. Ниитилелде оон үлүг-хуузу база эвээш эвес, ынчалза-даа оон амыдыралында бирги черде — Өг-бүлө. Ава кижини — от чаяакчызы. Оон экинде бүдүн өг-бүлө чүдүртүпкөн болур: ажилындан келгеш, ажин-чемин кылыр, чемгерер, аштаныр, кичээлдерге дузалажыр дээш, оон-даа хөй ажилдарны ол кылып четтигип турар.

Авамнын ол бүгү ажилдарга канчаар четтигип турарын чамдыкта аайын тыппайн, кайгап ханмас мен! Авам барда, бистиң бажынывыс чылыг, чырык, таарымчалыг, аяңныг. Меңээ, дуңмаларымга, ачамга, аалчыларга, безин чадаарда, дириг амытаннарывыска. Бажынывыстың эргим байдалы чүгле авамдан хамааржыр деп чүүлү билер мен. Чүге дизе өг-бүлени чаңгыс эп-найыралдыг коллектив деп санаар мен. Ынчангаш ону өг-бүлөвистин кижигүннери шупту кады демнежипкен тургузуп турары ол болбайн канчаар.

Кижини бүрүзү дээш сагыш човаашкын, бот-

Эки чорзун деп тейлээр мен

Мен 1-ги классты өөренип доозуп турар мен. Мээң өг-бүлөм улуг, оон кижигүннери хөй. Эң кол киживис — угбам Эремаа Эрес-ооловна. Оон соонда кады төрзөн акым Санчай база дуңмам Евгения бар. Санчай удавас 10 харлаар, а бичини Женечка 3 харлыг, садиктеп турар.

Санчай биле мен школада эки өөренип, үргүлчү 4-5 демдектерни «чүктеп» эккеп турар бис. Эки өөрениривиске угбам дыка амыраар. Бичини дуңмам Женя ырлаарынга, танчылаарынга аажок ынак. Ол бажынывыска кезээни эрттир бисти каттыртып, хөгледип туруп бээр кижини. Ынчангаш бис аңаа дыка ынак бис. Угбамнын ажылы чай чок болгаш, боттарывыс-ла бажың иштин аайлап, аяк-саваны чуп алыр бис. Кезеэлерде энциклопедиялар, солун номнар номчурунга дыка ынак бис. Номчаан чүүлдеривистин утказын угбам ыяп-ла айтырар.

боттарынга дузалажыры, биче сетки бистиң өг-бүлөвисте чылыг, чырык, онза далды тургузуп турар. Мээң эргим кижиле өг-бүлөвистин тургузукчулары — авам бол ачам. Авамны Марта Дамзыревна, а ача Мерген Маадыр-оолович дээр. Өг-бүлө бү боттары сагыш дүрүмнерлиг, чаагай чандарлыг. Бис шупту бажынывыска деңге а кылырынга, дыштаныр үеде хаактаарынга, гулаарынга, эштинге, арыг агаарга дыштырынга ынак бис. Дыштаныр үеде сууртун девискээринде «Авыда» бурганга ч тейлээр чаңчылывыс бар.

Оон аңгыда байырлалдар эрттирер база дыка ынак бис. Ол дээрге биске ка хөг, хүлүмзүрүлгөр, белекчигештер, кезде ужуражып хөөрежиксээр чоок кижиле вис болгаш эш-өөрүвүс-түр. Байырлалды шупту белеткенип, ону четтикпейн манаар. Ол бисти демнештирбишаан, биске аас-кекти сөңнээр. Байырлалдарны бажынывыс орукка, арга-арыгга-даа эрттиреринге ынак бис. Байырлалдар өг-бүлени быжыглар «күрүг» деп бодаар мен.

Мээң авам — езулуг маадыр. Ол амырнын езулуг ава кижиниң бир мөзү-бүдүрүм-хевирин-дир. Ынчангаш мен база ынак авам, керин, өг-бүлениң езулуг херээжен болурун күзээр мен, чүге дизе кижиге эң кол чүүл — өг-бүлө. Мээң ажы-төлүм бис аас-кежиктиг болзун дээш кызып, авам ышын өг-бүлөвистин чаңылдарын сагырын кыдар мен.

Өг-бүлөден артык үнелиг чүүл кайда болот бот-боттарын деткижеринден, удур-дедир, лиишкиден, ханы ынакшылындан өг-бүлө быжыг болур. Кижини өг-бүлө чокта чурттап чарас. Өг-бүлө, аал-оран кижиниң эргим «ажыгажы». Мээң кады төрзөннерим болгаш чоок кижилерим мени кезеэде манап ором меңээ ынак. Авамнын амдангы сүттүг шап үргүлчү изиг турар. Өг-бүлөм — мээң өөрүкүм, чөлөнгийим, ыдыктыг «күрүнем»-дир.

Айраана КОРБА

Ш.Ч.Сат аттыг Чаа-Хөл ортумак школынын 11-ги классчызы.

Дыштаныр болгаш байырлал хүннеринде Кызылда угбам, честем сугга аалдап барып турар бис. Аңаа шупту катчып алгаш, «Сүбедейге» чуңгулаар азы хүреш көөр бис. Чайын Эргиги-Барлык суурга дыштаныр бис. Ол үени дыка манаар мен. Угбаларым-биле Абакан, Иркутск хоорай база чордувус. Бот чайын база шупту бир-ле черге аян-чорук кылырынга белеткенип тур бис. Мен угбаларымга, честемге, акым, дуңмамга эң ынак мен. Кызыл хүрээге баргаш-ла, олар эки чорзун деп тейлээр мен. Ынчаар тейлээрин меңээ кыргыч авам чагып каан.

Батый ХОМУШКУ,
Кызыл-Мажалыктын № 1 ортумак школынын 1-ги классчызы.

Арынны Валерия КОНГАР белеткээр.

Өг-бүлө хүнү

Кол редакторум Өг-бүлө хүнү таварыштыр даалга бээрге, катарымызга дораан-на башкылар Наталья Доржуевна, Хүлер-оол Нордуп-Бавуевич Ондарлар-ның өг-бүлөзү чуруттунуп келди. Бир күзүн Кызыл-Тайга школазы Хемчик арынга одаар ыаш белеткээр шефке хүнзээн бис. Ынчан башкыларымның бот-боттарының аразында баштактанчып чугаалажырын, ажил-ишке эптиг-демнинин, хүндүлөжирин магадаан мен. Бо уаада өг-бүлениң кижигүннеринге куражып, оларның аас-кежиниң кыжыттарын номчукчуларывыска ажыдар аргалыг болдум.

Наталья Доржуевна 1980 чылда Кызылдың башкы институтун дооскаш, хуваалда езугаар Кызыл-Тайга школазынга орус дыл, литература кызы болуп ажылдап чедип келген. Орум-Даг чурттуг башкы кыс-биле чокхотун мал эмчизи Хүлер-оол Нордуп-Бавуевич таныжып ап, куда-доюн жүргеннер. Өг-бүлө туткан соонда Хүлер-оол Нордуп-Бавуевичиниң ажил-иштин оруктары өөнүң ишти-биле кыс аайлажып, ынчангы Кызылдың башкы училищезинге бот-өөредилгеле өөренимшаан, төрзөн школазынга аажыл, чурулга башкылап ажылдайрган. Көдээ ажил-агый техникумунуң орукчузу шак ынчаар ийги эртемниң алгаш, «Россия Федерациязының өредилгезиниң тергини» атка чедир етүнелдиг ажылдап чоруур.

Наталья Доржуевна — «Нити өөрениң хүндүлүг ажылдакчызы» рек демдээниң эдилекчизи. Башкы өөреникчилериниң аразында оон уун иззэн, дээди эртемниг орус, тыва башкылары республиканың аңгы-булуңнарында эңмежок. Хөй чылда Кызыл-Тайга ортумак школазын өөредилге эргелекчилеп, тус черниң өредилге шугумунуң сайзыралынга үлүг-хуузу кириген. Чонунга хүнтөлүг болгаш, кожуун мурнундан эди Хуралче депутат кылдыр депшитип база ажылдаан.

Башкыларның бо ат-алдарының ар-нада та чеже уйгу чок дүннер-хүннер, ыр-дыш чок ажил-иш бар чүве. Чүгле ажыг тура-соруктуг, даанган ажилынга эрзден бердинген, чуртталгага ынак кылдыг бедик үнелелди чедип алыр алгай.

«Хол изин бут изи чандыр баспас» эри ышкаш ийи шылгараңгай башкының ажи-төлү база эртем-билиглиг, ыл-ижинге бердинген улус болган. Дун оглу Руслан — Иркутск хоо-иниң эмчи университетин дооскаш, республиканың диш эмнелгезинде ылдап чоруур. Ийи кызы Дарый биле дар Новосибирскиниң хереглекчи-кооперациязының университетин аа-дараа доосканнар. Дарый Хүлер-овна — амгы үеде Тываның Нацио-нал хөгжүм-шии театрының улуг бухгал-и, «Россияның хереглекчилер ко-операциязының аныяк лидери» хөрек идээниң эдилекчизи. А Дадар — Ча-ана хоорайның хереглекчилер нии-лелдинде экономист. Өг-бүлениң үш-таар оглу Роман — Россияның эрге-ойлу академиязын дооскан, бо хүн-эртем-билииниң аайы-биле Эрзин-жуунда ажылдап, чурттап чоруур. Бирер оглу Адыя — Москва хоорай-шириг албан-хүлээлгезин эрттирип

турар. Ол база акы-угбаларындан дудак чок, мергежилдинге бердинген ажылдак-чы болуру чугаажок.

Ажи-төлүнүң эртем-билигге чүткүл-дүг, ажил-ишке ынак болурунга ада-и-нин үлүг-хуузу улуг дээрзи билдингир. Хүлер-оол Нордуп-Бавуевичтен уруг-ларын канчаар кижизидип чоруурун ай-тырарымга, каш сөс-биле чиге харыны берди: «Ажи-төлдү, бир-ле дугаарында, кара ажилга өөредир кончуг чугула. Кандыг-даа ажилды кылып билер кижигергелерге торулбас болур чүве. Ол ышкаш спортка хандыкшыл өзүп орап

номчуттунары биске — хоойлу. Авам чок алаарының мурнунда мынчаар чагаан: «Ажи-төлүңерни эки кижизидип алыңар, ынчан амыр-чыргалдыг чоруур силер». Бо хүнде ававыстың ол үнелиг сөстөрүн күүседир дээш кызар-дыр бис. Оон ыңай ававыс бистен арыг-силиг бо-лурун негээр чораан. Бажыңга хензиг-даа хир, ымыраа-сээк көрүп албас. Бир катап авам бажыңга ымыраа соп тургаш, та чүнүң ужун ынаан, хеймер дунмам Адыяны кончупкан чүве. Адыя ынчан чаа-ла 4 харлыг. Авазынга кончудуп алгаш, ол дөспөс оол бажыңывыстың эжин ажыдыпкаш: «Ымыраалар, ки-ринер, бо кадайның бажыңының иш-тинге өдүп кааптыңар!» — деп алгырып турган болгай. Ону сактып чугаалашкаш-ла, кара баарывыс кадыр каттыржып, чаптаар-дыр бис, ийин».

Ийи башкы — чаңгыс салым

Наталья Доржуевна, Хүлер-оол Нордуп-Бавуевич Ондарлар-ның өг-бүлөзү. 1990 чыл.

кижиниң мага-бодунга кадыкшылды бээр, сагыш-сеткилинге тура-сорук-ту немээр. Кадыкшыл кижигергезиниң бодунуң холунда дээрзин үргүлчү ажи-төлүмге билдиндирип, оларны кадык-чаа-гай амыдыралче углап-баштаар дээш кызар-дыр мен».

Ачазының чугаазы-биле холбаш-тыр уруу Дарый Хүлер-ооловна: «Ачам кезээде «Хүн үндү-ле, хүн батты-ла!», «Эртежи кижигергезинге атка та-варжыр» — диген турар, хөй удурунга хөңнү чок кижигер. Шуптувус 5-6 харлыг турувуста-ла буттарывыска хаак кеди-рип, бодунуң арыгды изеп алган оруунче эдери бээр. А чылдың чыгыг үелеринде эртенниң-не суур бажында «40 га» деп черже маңажап чоктаар, аңаа барып сула шимчээшкенин кылып турган бис. Шыдыраа — өг-бүлөвистиң база бир ынак оюну. Чажывыстан кожуун, респу-блика чергелиг маргылдааларга киржип, шаңнал-макталды эккеп чордувус. Ам ол талазы-биле бистиң ажи-төлүвүс эки көргүзүлгелер чедип ап эгелзэн» — деп чоргаар сактып чугаалады.

Ол аразында: «Наталья Доржуевна башкы ам-даа аравыска дириг чораан болза, канчаар хөөрөп олурар ирги?!» — деп бодал бажымга кирип, арай-ла муңгак хөөнгө алзып олурдум. Мээң сеткилимни билген ышкаш, Дарый Хү-лер-ооловна авазының дугайында база чыгыг сактышкыннары кылды: «Авам бисти өөредилгеже сундукту-рар турган. Бир-ле орус чогаалчының «Номчулга чокка чаңгыс-даа хүн эрт-тирбе» деп сөстөрү-биле сургаар чүве. Ынчангаш хүнде, эвээш дизе, бир шак

Наталья Доржуевна 2009 чылда аарыг-човулаңга таварышкаш, чырык черден чарлып чоруткан. Ынчалза-даа өртемчейиниң үүлзүн өг-бүлө турушту-биле шыдажып эртип, бо хүнде кайгам-чык иениң ат-алдарын сыкпайн чоруур-лар. Хүлер-оол Нордуп-Бавуевич шко-лада кичээлдерин эрттирбишаан, кады кожолары-биле демнежи дээжежип тургаш, шээр, бода малын ажи-төлүңге өстүрүп берип турар. А ажи-төлү дыш-таныр хүннерде ачазының чымыштыг ижинге дузалажып чеде бээр, кандыг-даа ажилды, эр-кыс дивейн, дем-биле кыла каапкаш баарлар. Сиген кезери, картошка тарыыры, оон довураан ул-гаттырып ажаары, өшкү-хой кыргыры дээр чижектиг ажилдарны кады кылыры — өг-бүлөгө улуг байырлал. Ажи-төлү шупту чыгып кээрге, омак-хөглүү-даа кончуг. 5 ажи-төлүнүң кырынга келин-нери, күдээлери, 5 уйнуу база немежи бээрге, кырган-ачаның чалгаараар чайы-даа чок; а харын-даа харысалгазы улам улгадып-ла олурар.

Шынап-ла, ада-иез уязындан ужуп үнген куш оолдары ышкаш, тус-тус өг-бүлө тудуп, аңгыланып чурттап чоруп-кан ажи-төлүнүң төрзөн бажыңыга бир хүн чыгып келири ышкаш аас-кежик кайда боор. Бир орус эжимниң өг-бүлө-зинге аалдап чорааш, оларның мындыг чаңчылын магадаан мен, ийин. Улуг-хүн санында уруглары ада-иезинге аалдап келир. Ава бодунуң уунда кат-чимистиг хуужуурун быжырып, аяк-шайын бе-леткеп алган олурар. Олар улуг-хүннү ажил кылбас, а Бурганны алдаржыдар үе деп санаарлар. Ынчангаш ол хүннү

амыдырал-чуртталгазының ужур-утка-зынга хамаарышкан чугааларга, ада-иези-биле арга-сүмө солчурунга, кады төрзөннери-биле өөрүшкү-муңгаралын үлежиринге тураскаадырлар.

Ондарларның өг-бүлөзүнде база тускай чаңчыл бары солун. Руслан Хүлер-оолович чашкы үезин сактып ора, ада-иезиниң «Үдээшкени чеми» езулалын сонугатты. Өг-бү-лениң бир кижигүнү ырак черге айт-таныр дээнде, өскелери оон оруу ак, чоруу бүдүнгүр болзун дээш, «Үдээш-кин чеми» белеткеп, тускай шайлал-ганы кылырлар. «Үдээшкени чеми-ге» кандыг-ла-бир онзагай, хүн бүрү-де столга турбас чөмчөр хамааржыр. Ылаңгыя студент кижигергезин черинче чоруп турда, оон сагыш-сеткилин ада-иезиниң алгап-йөрээшкени, чылыг-чым-чак үдээшкени тура-сорук-биле чүглээр болгай.

Наталья Доржуевнаны чүгле амдан-ныг чем кылыры-биле эвес, а аргытты-нар, даараныр талазы-биле база суурга билдингир шеверлерниң бирээзи деп билер мен. Оон ажи-төлүнүң уран-ше-вер хол-биле кылган хевин көргөш, баш-кының бүгү чүүлге четтигип билирин чон кайгаар чүве. Езулуг херээжен, амы-дыралдың бүгү талазынга дески кижигер-турган-дыр ийин.

Башкының тыва чогаал кичээлинде биске ыры апарган шүлүктөрүн өөредип тура, оларны хоюг үнү-биле ырлап бээрин сактып, уруундан өг-бүлениң уран чүүлге хамаарылгазының дугайын айтырдым. Дарый Хүлер-ооловна авазы-ның, бажыңыга аар-саар ажил кылган-да, үргүлчү ырлап турарын чугаалады. Ие кижиниң тааланчыг аялгазы бажың долуп турда, ажи-төлдүң сагыш-сеткили уян-чымчак болбайн канчаар. Оглу-кы-зы шупту мөзү-шынарлыг кижилер бол-ганында иениң эргелеткен өөй ырызы-ның салдары база бар чадаас.

Өг-бүлө биче күрүне дээр-ле-шын. Ол биче күрүне бижиттин-мээр хоойлуларлыг, төрүттүнген төөгү-лүг, келир үелиг. Хүлер-оол Нордуп-Ба-вуевич — өг-бүлени башкаарынга улуг харысалга негеттинерин бадыткаан ада. Шын эвес башкарган өг-бүлө саа-давайн буурап дүжер. А нитилел өг-бү-лелерден тургустунар болганда, чурттуң сайзыралы оларның чаагай чоруундан эгелээр деп болур. Бөгүнгү маадырла-рывыс ышкаш ажи-төлүн эки кижизидип чоруур өг-бүлелер көвей болза, рес-публикавыстың социал байдалының дең-нели бедир, корум-чурум үрээшкени-нери чавырлыг дизимзе, чазыг болбас боор.

«Өг-бүлениң ажи-төлүнүң аас-ке-жи ада-иезиниң аразында ынакшылын-дан, бот-боттарынга чынчы чоруундан хамааржыр» — деп авам сөзүнүн шын-нын бо өг-бүлениң амыдыралындан көргөнимге өөрүүр-дүр мен. Түңнел сөстү бижип ора, Ондарларның өг-бү-лөзүнде бирги черни кижизидилге айты-рыы ээлеп турарын база катап онзалап демдеглекседим. Ийе, олар ажи-төлүн кижизидер дээш бажыңыга тускай ки-чээлдер эрттирип турбааннар болгай. Аңаа кандыг-даа үе, күш негеттинмес, а ада-иениң төлөптиг үлегери херек. Ын-чангаш, бир-ле дугаарында, ажи-төлү-вүстү эвес, а боттарывысты кижизиде-ривис чугула ышкашыл. Ынчан ажи-төл ада-иезин хүндүлээр, үнелээр, оларга чоргаарлары, ынак болур. А өг-бү-лөгө ынакшыл, хүндүткел, бот-боттарын билчир чорук турда, аас-кежик ала-чай-гаар аалдан ыраас.

Шончалай МААТЫ-ООЛ.

Чурукту өг-бүлениң архивинден алган.

ХӨГЖҮМ ОЛАРНЫ ДОҢНАШТЫРГАН

Тыва уран чүүлде ховар, чараш өг-бүлө Игорь база Софья Дулуштардан интервью алыры-биле филармонияга чеде бердим. Игорь Дырткы-ооловичини Сочи чорупкан дээр болду. Софья Дакпай-ооловна-биле репетициялар аразында чугаалашты-выс. Олар «Шынга» үнүп көрбээн, чүге дээрзи билдингир, оларны «тудуп алыры» берге. А номчукчуларывыс бо өг-бүлени шагда-ла улуг сонургал-биле манап турарын билгеш, Софья Дакпай-ооловнадан интервью бээрин диледим.

— Игорь Дырткы-оолович Сочи-же чорупкан деп дыңнадым ийин.

— Ийе. «Ночная хоккейная лига» (НХЛ) деп 3-кү делегей чергелиг фестивалдың маргылдаазынче чорупкан. Ол дээрже профессионал спортчулар эвес, а хоккейге ынак, социал байдалы аңгы-аңгы, янзы-бүрү мергежилдин кижилери-дир. НХЛ-дин президентизи — сураглыг спортчу Александр Якушев. Сочинин Улуг дош ареназынга (Большая Ледовая арена) олар ойнаар. Алдарлыг чаңгыс чер-чурттуувус Сергей Шойгу база ында ойнап турар дээр чораан.

— Эң баштай-ла Игорь Дулушту Тываның Композиторлар эвилелиниң хуралына көрген-дир мен. Алексей Боктаевич Чыргал-оол ооң баштаар чериниң даргазы турган. Ынчан мен эрги «Шынга» ажылдап турган мен. Аныяк композиторларга хамаарыштыр шүгүмчүлел болган соонда, Игорь өөрүн камгалап, хуралга дидими аажок саналдап турганын сактыр-дыр мен.

— О, Игорь шын дээнде кымның-даа мурнунга бодунуң бодалын чажырбас кижини, ол — ооң ханында. Училищеге өөренип тургаш, студентилериниң чурттап турганы ниити чуртталга бажыңыга чыл-чылы-биле септелге кылбайн турары дээш «тура халыышкын» үндүрген улус-тур, хартаачызы — Игорь Дулуш.

А Алексей Боктаевич дээрже тыва уран чүүлде деңнээр чүүл чок улуг «сылдыс-тыр». Аңаа мөгеер бис, ону хүндүлээр бис, дыка хөйүн ооң хөгжүм чогаалдарындан өөренип чоруур бис.

— Номчукчуларывыс силерни Улуг-Хем чурттуг, а Игорь Дулушту Чөөн-Хемчик чурттуг деп билдир...

— Ийе. Мен Улуг-Хемниң Караталга төрүттүнген мен, өскөн черим — Көк-Чыраа. Ачам — киномеханик, авам эге класстар башкызы чораан. Суурга уруглар сады чок турганындан авам ажылдаарда, мени эдертип алып турган, ынчангаш бирги классче кирер бетинде-ле номчуп, бижип билдир турдум.

Игорь Чадаанага төрүттүнген, аңаа өскөн, школа дооскан. Авазы Даш Быйымбаевна школа директорлап, удуртукчу ажылга бүгү назынында ажылдап чораан.

— Уран чүүлге, хөгжүмге сонургалыңар чүден эгелээн деп бодаар силер?

— Ачам бажыңывыстың печказынга ак чоорганны азып алгаш, ажыл соонда база кинону үндүрүп эгелээр, хамык кожаларывыс чыгып кээп, халас көөр турганын сактыр-дыр мен. Кудумчувуста чүгле бистиң бажыңывыс-

ка «Серенада» деп радиолар турган. Авам-ачам суг ыры пластинкаларын чагыттырып аар улус. Нина Русланова, Эдита Пьеха, Эдуард Хиль, Муслим Магомаев оларның болгаш Грузияның «Опера» ансамблиниң ырларын төңчү чок дыңнаар турган бис. Хөгжүмнүг киноларга дендии ынак турган мен. Чижээлээрге, «Серенада солнечной долины». Ону чеже катап көрбээн дээр. Күштүг үнүг ыраажыларны магадаар, оларга ынак турган мен. Ыры-хөгжүмге сонургал ынчан-на мээң сеткил-чүрээмге тывылган боор.

А Игорь школага өөренип тургаш, Чадаананың музыка школазынга өөренип турган. Чаңгысклассчызы

Виктор Тока ону симфониктиг оркестринге хүлээп алган.

— Софья Дакпай-ооловна, а силер школа соонда Гнесиннер училищезинче кирип алган ийик силер бе?

— Ийе, 200 хире оолдар, уругларның аразындан 15 кижини шилип алган чүве. Бот-боттарын танышпас, ам арта аңгы-аңгы хоорай, суурлардан чыып каан аныктар эгезинде бот-боттарывыс билишпес, аравыста эйнайралдажып четтикпээн турган бис. Бир катап шош-содаа үнген. Чөптүг эвес чорукту ыт чок эртип шыдавас кижини мен буруулуг болуп арткан, өскелеривис буруу чок болган. «Эң

— Чо-ок. Ниити чуртталгаңыңа эжи Октябрь Саая-биле өрээлимниң эжини соктап кирибээн мен. Гитара соктап тенек оолдар ышкажыл, а мен сиктиг музыкага ынак кижини бодап, херекке албааным ол. Кан чок, октябрь 29-та, комсомол төрүттүнген хүнүнде оолдарны разы херек апарган. Идепкейж сомолчу боорумга, меңээ ол керттирер даалга берип каан. Ичеде бергеш, концертке кирдиледим. Ол боду ыры чогаадылаар турган. Концерт дыка солуган. Ол кезээден бээр найыра берген бис, а ооң соонда надыка дүрген ынакшылче шилчээ.

Училищеге экзамен үезинде ырлаарымны дыңнааш, дораан лүүнче алып деп шийтирилээн о дээр чораан, чүге дизе ынчан «Интернат» бөлүүн тургузуп тывчалдыр Октябрь Саая, М. Хертек, Аян Монгуш, Игорь Дулуш база мен «Интернат» бөлүү апарган бис. «Интернат» кайы хире хөглүг, демниг чорба, дээр, кайы хире түрөп чорба, дээр.

1989 чылда бичии өрээл хөле чурттап турдувус. Ооң соонда чуртталга бажыңыңа өрээл алдына Аңаа бүгү назынывыстың чартыг эрттиргенивис ол. Беш-ле чыл бооң квартира алдывыс.

— Софья Дакпай-ооловна, Тываның Улустун артизи, чоо ынак ыраажызы апарган болгалар. Культураның акшаландырыкыны, сцена идик-хеви, хөгжүм херекселдери эки, чараш апаракша-шалың база немешкен филармонияга капитал септел кылган, ам ажылдаарыңа чүдешпес деп бодаар-дыр силер?

— Шупту четчир деп чүве деле турбас-тыр ийин. Хепти мен назынымда бодум таарыштырып дим.

Бистиң филармониявыс «Стэн» деп рояльдыг болган болза деп эээр-дир мен. Улуг филармонияла ынак рояльдыг болураан. Абаканда безин бар бол ийин. Ынчан кайы-даа хире бидеңелдин хөгжүмчүлерин Тывага чалап болур бис. Олар-даа күзөлдү биле келир ийик.

— Мен ырлар чедишпес дэ боор деп бодадым... (Каттырды).

— Мээң эң-не ынак композитор Виктор Тока. Эң-не баштай улуг сөзүң «Дуруялар» (сөзү Ш.Суван) деп романыңын ырлап үндүм. Дыка чараш роман! Репертуарга хамаарып чугаалаар болза, ырлар четчылчалда-даа сөөлгү үеде Игорь шагда бижээн ырларын «диргизер» элдиг мен, чүге дизе телевидение бо радиого бижидип каан хайыраан ырывыс балаттынып калган болган.

— Софья Дакпай-ооловна, чооң чаа бистиң «Шын» солунга силерни чаңгыс чер-чурттууңар Мария Дакпайның өскөн сууруңар дугайыңар «Көктүг-шыктыг Көк-Чыраамны» дэ чүүлү үнген чүве, силерниң чүрүңерде база сууруңар мөңгө чуртла чоруур-ла боор аа?

(Уланчызы 11-ги арында)

Игорь база Софья Дулуштар.

Коңгар-оол Ондар-биле гитаралаар, ырлаар кончуг эрлер турган улус ыйнаан (каттырар). Игорь спортка, бокска база дыка ынак турган. Оожум океанның шериг-далай флотунга албан-хүлээлгезин эрттирген. Ынчан гитарага сонургалы улам күштөлгөн. Ат-сураглыг ансамбльдерниң оюнун көргөш магадаан, чижээлээрге, Андрей Макаревичиниң «Машина времени». Гитара курстарыңа өөренип. Башкызы «Амыдыралыңны музыка-биле шыңгы холбаар болзуңа эки-дир» дээн. Кемерово, Волгоградка студентилээн кижини-дир. Мединститутту каапкаш, күш-культура институтунче кирип, бокскажып эгелээн. Ынчалдыр-ла 6-7 чыл дургузунда «черликтеп» келген. Чеже боор, түрөй бергеш, чанып келген. Кызылдың уран чүүл училищезинче кирип алган. Дээди өөредилге черлеринге өөренип тургаш, экзаменнерге чедир 1-2 хонук артканда, хондур-дүндүр номчуттунупкаш, дужаап алып турган болза, училищеге ындыг эвес, кичээлдээр-ле, кичээлдээр апар, оон башка хоржок дээрзин ол билген. Түннелинде фанот, гитара, гобой — үш хөгжүм херекселдерин шенээн, доозарда, бир дугаар тыва гобоист болуп дооскан.

идепп, бүзүрээревис студентивистир» дээш башкыларым дилээрге, директор «Буруузун миннинзин» дээн болган, а мен бодумну буруу чок деп санап турган болгаш, чангып-тейлэвээн-даа мен, чана берген мен. Ынчалдыр Гнесинкага чүгле бир чыл чартык өөрөнгеним ол. Кирериниң экзаменнерин дужаап турумда, Серафима Андреевна Калинина башкы: «Бир эвес хүлээп албайн барза, меңээ чедип кээр сен, вокал класзыңа хүлээп алып мен» — дээнин сактып келгеш, Кызылдың уран чүүл училищезинче өөренип кирип алган мен.

— Москвага доозуп албааныңарга хомуда-вас-тыр силер бе?

— Чок. Харын-даа чанып келген-дир мен деп бодаар мен, чүге дизе ону дооскан болзумза, каттырынчыг шиилерде хөйүнү аразында-ла хөлбөңейнип чоруп тур боор мен ийин оң. А мээң бүгү назыда күзелим — улуг оркестрлерниң үделгези-биле ырлаары. Ол күзелим бүткен. Оон аңгыда Кызылдың уран чүүл училищезинче өөренип кирбээн болзумза, Игорьга душпас турган мен. Ол меңээ база.

— Баштайгы көрүштөн-не ынакшыл бе?

АДА-ИЕНИҢ ҮЛЕГЕРИ – АЖЫ-ТӨЛДҮҢ БУДУЖУНДЕ

Өг-бүлө — ниитилелдин «көрүнчүү». Аңаа аас-кежик хөй-хөй чылдар уламчылаан тудум, ооң дазылы улам дыңзып, өскелерге үлегерчижек болур. Шак мындыг өг-бүлөгө таваржып, аас-кежиктиң чажыдын үлежир аргалыг болдум. Бүгү-делегейниң Өг-бүлө хүнүнүн бүдүзүнде Чеди-Хөл кожуунун Хову-Аксында амыдырап-чурттап чоруур Сергей Владимирович, Наталья Алексеевна Сарыг-Ламаларның бажыңыга кире дүжүп, аякшайын аартап ора, хүндүлүг хоочуннар-биле чугаалаш-тым.

Хоочуннарның бажыңынче кирип кээрге, чылыг, чырык, арыг-силиин чүү дээр ону! Өг-нүн эр-даа, херээжен-даа ээлериниң хүлүмзүрүг чайнаан шырай-арны кайы-ырактан уруу чедип келген-биле демей мени уткуп, хүлээп алырга, ада-иемге оларны деңнеп, бодумнун бажыңымда келген-биле демей болдум. Наталья Алексеевна шымдай-ла чаагай чыт долган чемненер өрээлинче чалап, аыш-чем кырында-ла барды. Кижиниң энэрел сеткили кандыг-даа чугаа-соот чокта илереттинип көстүп келирин бо угбайны көргөш, билдим. Ооң аас-кежиктиг, өөрүшкүлүг шырайынче удур көрүп, ажык-чаагай, кенен чаш дег сеткилин үлежип, чугаалажып-ла олуруссаам келди. Өг-бүлениң аас-кежи — херээжен кижиниң мерген угаанында деп ада-өгбелеривис сөглээн болгай. Сарыг-Ламаларның өг-бүлө-зинде ынакшылдың күштүг одун, бот-боттарыга хумагалыг чоруун магадал ханмадым. Өөнүң ээзи Сергей Владимировичке чоргаарланып, ооң тура-сорукутун, өскелерге демейлешпес аажы-чаңын Наталья Алексеевна чугаалаарга, иштимде эр кижиниң хей-ады, чедишкиннери кожа чоруур эжинден дорт хамааржыр деп чүүл бо дээрзин илип алдым. Шынап-ла, Сергей Владимировичниң кылган аыш-чеми бедик дуржулгалыг поварлардан дудак чок дээрзин, шайлап оргаш, эскердим. «Өөм ээзи эр-даа, херээжен-даа кижиниң кылыр ажылындан чалданмас. Ооң хайындырып белеткээн аыш-чеминден амданныг чема-даа тыппас мен, даарап шеверлээн ажылдарындан өске уран кылыглар-даа көрбес-тир мен. Назылап улгаткыже чедир кады чурттап келгеш, «сен-мен» дижип маргыжып, улуг үн-биле чугааланып турганын-даа сагынмас мен» — деп, Наталья Алексеевна чугаалаарга, херээжен кижиге оон артык аас-кежик каяа турар деп чараш бодал сагыжымга кире дүштү. Бажың иштин долгандыр көөр болза, хол-биле кылган суй белектер дыка хөй. Ол бүгү Сергей Владимировичниң «алдын холунуң» чажыды деп билдингир. Бо акый «Тывакобалыт» комбинатында дагы болуп ажылдааш, хүндүлүг дыштанылгаже

Наталья Алексеевна, Сергей Владимирович Сарыг-Ламалар.

үнзе-даа, тайга-таңды кезип аңнап-меңнеп, уйнуктарын агаарладып ойнадыр, бажың-балгадынга аар-саар ажылдар кылыр, чылыг үеде даштын огородун ажаап-тежээр дээш черле хостуг олурбас. Хостуг үези тыптып келгенде, ном саңыга барып номчутунарынга дендии ынак дээрзин өөнүң ишти чугаалады. Сергей Владимировичини кожуунда танывас, билбес кижилер чок. Хоочун аңчы-биле эл-хол эдержип, ооң байлак арга-дуржулгазын үле-

ву-Аксы» ЧЭТ-ке ажылдап эгелээш, бо хүнге чедир күш-ажылчы базымын ол-ла албан черинде уламчылап чоруур. Бо угбайның дагдыгын ажыл-ижинге харысалгалыын, аңаа бердингенин ооң хөй санныг шаңнал-макталдары, хүндүлел бижиктери, Чазак Даргазының өөрүп четтиришкени бадыткап болур. «Хову-Аксы» ЧЭТ-ке чаа ажылдап келген специалист-биле арга-дуржулгазын солчуп, үлегер-чижээн көргүзүп чоруур хүндүткелдиг хоочун. Ната-

тызы болуп ажылдап чоруур. Владимир Сергеевичиниң биче сеткили, эш-өөрзүрек, дузаар-гак аажы-чаңы, быжыг өг-бүлениң төлөптүг баштыңы болуп чорууру — ада-иезиниң ачы-хавыязы, дорт үлегери-дир. Ооң өөнүң ишти Екатерина Васильевна ийи дээди эртем-ниг, уруглар садының эргелек-чизи болуп ажылдап чоруур. Кижиниң кунчуу, бээзи ийи дугаар ада-иези-биле демей апаар болгай. Наталья Алексеевна керни Екатеринага бодунуң уруу ышкаш хумагалыг, ооң чедишкиннери дээш аажок өөрүп чоруур. Керниниң кылган аыш-чеминиң амданы-нын, арыг-силиин, үнген-кирген чонунга эвилең-ээлдек аажы-чаңын Наталья Алексеевна хүндүлөп чугаалады.

Уруу Чечек Сергеевна Кызылдың эмчи колледжизин тергип эки өөредилге-биле доозуп, кызыл дипломну холга алган. Амгы үеде Новосибирск хоорайның техниктиг университетин доозуп турар. «Уруум школа соонда Тыва-КУ-га биология, химия салбырынга өөренип тургаш, «чоон-най» берген болган. Ие кижиге болгаш, дакпырлыг апарганын эскерип кааш, айтырымга, шынап-ла, айы элээн улгады берген. «Ол-ла-дыр ам, уруум өпоя азырап орап, өөредилге-зин-даа ара кааптары ол-дур деп бодал, аажок сагышсыраан мен. Бир катап уруумнун меңээ: «Муңгарава даан, авай. Дээди эртемни албан чедип алыр мен. Кыс уйнукут болур сен, ол дег улуг аас-кежик чок шээй» дээн сөстөрүн дыңнааш, ие чүрээм өөрүшкүдөн дола берген. Уруум даңгырагалаан сөзүңге ээ болуп, ам дээди эртемни доозуп ап турары ол» — диди. Күдээзи Алексей Георгиевич Хову-Аксында «Автограф» фотосалонун удуртукчузу болуп ажылдап турар. Алексей Георгиевичиниң бичиизинден тура чуруттарынга, чурук тырттарынга сундулуу чүгле келген чонун

«Кыс кижиден өг-бүлениң одаа тоң быжыг хамааржыр. Херээжен кижиге кан-дыг-даа багай аажы-чаңыг эр кижини эде-хере тыртып, бодунга ижиктирип, өг-бүлө-зинге сүзүңнү оттурар ужурулуг. Шак-ла мындыг херээжен кижилер амыдыралдың езулуг маадырлары ол-дур».

жип, шингээдип чоруур аныяк-өскөн эвээш эвес. Бо акый аңнаарыга ажыглар боо-моңгузун, чөлшээрелдиг бижин көргүстү. Тайга ээзиниң хайыр-лаан олчазын уруг-дарыы, дөргүл-төрели, эш-өөрү-биле деңге үлежир чаагай чаңчыл-дыг. Чеди-Хөлдүн тоол оранында дег тайгазында кандыг аңың турлаан, эм оът үнүжүн, кат-тоорун-даа беш салаа дег эки билер. Ынчалза-даа хоочунуң сеткилин өйүп чоруур дүвүренчиг чүүл бар. Сөөлгү үеде тайга-таңдыны кижилер чүдөредип, кайы хамаан-чок ыяштарны ужуруп, бок-күзүрүмнү аштап-арыглавайн чоруй баар таварылгалар хөйдүр деп, хоочун аңчы хомулдап чугаалады. Ол хире бай-байлак оранны камнап, хумагалап артыргаш, салгалдарга дамчыда-ры чугула болгай дээн саналынга катчып, деткир дээрден аңгыда, чүү дээрли.

Наталья Алексеевна алыс бүдүжүндөн чугаакыр, биче сеткилдиг кижиге болду. Хып дээн чалыы назынында «Хо-

лья Алексеевна назы-харыга чалынмай, хөй-ниити ажылдарыга киржип, кожуунуң херээженнер шимчээшкенин хөгжүлдөзүңгө үлүг-хуу-зун кириштирип чоруур. Бүгү-Россияның «Чаңгыс демниг Россия» партиязының кежигүнү болуп, РФ-тиң Күрүне Думазының, РФ-тиң Президентизиниң соңгулдаларына белет-кел ажылдарыга идепкейлиг киржилгези дээш чаңгыс эвес удаа партияның хүндүлел бижиктери-биле шаңнаткан. Кожа-хелбээ эдержип чоруур эш-өөрүңге, коллективинге, дөргүл-төрелинге, чоок кижилеринге кандыг-даа үеде дуза кадып, арга-сүмө бээринге кезээде белен угбай дээрзин чаңгыс чер-чурттугларындан дыңнап болур.

Сергей Владимирович, Наталья Алексеевна Сарыг-Ламалар бир оол, бир кысты төлөптүг кижилер кылдыр өстүргөш, дээди эртем-билигге чедирип, амыдыралдың делгем оруунче үдеп кириген. Оглу Владимир ТР-ниң ИХЯ-ның улуг лейтенан-

эвес, харын-даа каты-зин өөртүп, оларның бичи иштин каастап чоруу. Сарыг-Ламаларның лезиниң төөгүзү-биле, даа болза, таныжып чукаш, мындыг түңнелге Өг-бүлениң ээлериниң сеткилин катап-катап лексээм-не келир-дир. зы-даа чүгле ортумак эртемниг-даа болза, о амыдыралче көрүжүнүн мин, ажы-төлүн мөзү-бү аажы-чаңга кижизидип гени онзагай. Ада-иен-гери — ажы-төлүн бүд-деп чүве бо-дур ийин. А ажы-төлүнүн ажы-төлүн чамга дээртпейн, сагыл-му бедик кижилер кыл-жизидип турарлар. Улу-школа доозар чедер бер-каннары — ам-даа бичи-нуктарының кырган ада-ге ынаан чүү дээр ону. чыг-ла чорду.

«Өгбелерниң мерген-тери, үлегер домактар ажы-төлүмнү сургап ки-кен мен» — деп, Наталья Алексеевна чугаалап орду. Ла, мерген сөстөр кайы-угаадыгы ийик, ынаан арга өг-бүлө бүрүзүңге-тыг болур деп бодаар-ды «Кижиге назылап улга-кайы ыракта деп бодаар, херек, амыдырал дыка-эрте бээр-дир. Бир мин-лирге, 50 хар оранчок-орар боор-дур сен» — де-тырып чугаалады. Ында-ужур-ла бар.

«Чалыы шаанда кижиге Чайгы өйде тайга чара дээнинде дег, аныяк чалыы назынында чар-камнап ап, чүгле эки, чүүлдер-биле сырый хары-лыг болур болза, назыла-гаткаш-даа, эрткен үең-чоргаарланып, хары-хараадал турбас дээни-шын. Оон аңгыда На-Алексеевна өг-бүлелиг х-жен кижини езулуг маады-санаар болду. Чүге ыңча-дэ айтырымга: «Кыс кижиге өг-бүлениң одаа тоң ба-хамааржыр. Херээжен-кандыг-даа багай аажы-ча-эр кижини эде-хере тыр-бодунга ижиктирип, өг-б-зинге сүзүңнү оттурар у-луг. Шак-ла мындыг херээ-кижилер амыдыралдың е-маадырлары ол-дур» — сеткилин ажытты.

Сарыг-Ламаларның өг-бү-зинге ыдыктыг байырлал у-каң дег кадыкшылды, кызы-чок аас-кежикти йөрээп, о-ышкаш төлөптүг өг-бүлө-чер-чуртувуска арбын бол-деп күзөдим.

Белекмаа ХЕРТ

Чуруктуу хуу архив-алган.

«БУДУКТУГ ЫЯШКА КУШ ЧЫГЛЫР, БУЯННЫГ ӨГГЕ ЧОН ЧЫГЛЫР»

«БУЯН КЫЛЫРГА, ЧҮС КАТАП ЭГЛИР»

Ачы-буян марафоннарын амыдыралдың берге адынга таварышкан ажы-агыйы, өг-бүлелерге ачы-дуза жүзери-биле органиастаан келерге деткикчилерниң азындан Ширненнер деп фамилияны бо-ла дыңнаар мен. Окта чаа база бир ындыг келге акша-хөреңги-биле алаан сайгарлыкчыларның азындан Юрий Ширнен деп дыңнааш, чонунга дузаын амаал көргүзүп чоруур эрелдиг сеткилдиг ол сайгарлыкчы-биле ужуражыр күзелим үп келген. Ажыл-агыйы чешкининиң чогул, артыкшылы акша-хөреңгини ажилдап чоруур кижилерниң төрүн үнүң, а ылаңгыя нарын байда келген өг-бүлелерге күддиги-биле дузалажып турарга чоргаарланмас аргажок. Боттарыныс деткижи, тыртыжып, эп-найыралдыг таар болзувусса-ла, чонусайзырап, ыдык Тывавыс унгаар улам хөгжүүр бол-

Сайгарлыкчы Юрий Маадыр Ширненге ужуражып чедеримге, ол өөнүң ишти Салбак Кызыл-ооловна-биле мени укуп эл алды. Өг-бүлениң ээле-сайызы-даа чугаакыр, чазык, дүлээчел улус болду. Олар-биле чугаалажып олургаш, боттарын дыңнажып били-аразында хүндүлежирин, ыралдыын эскердим. Ботта-чедимчелиг ажилдап, чонга чүүлдү кылып чоруур-даа да, оозун улуска чугаалавас, күлөнчө улус-тур дээрзин эрип, иштимде дыка таардым. Бүгү-делегейниң өг-бүбайырлалының бүдүүзүндө сеткилдиг, буянын сайгарчы өг-бүлени номчукчуларга

улуг чоргаарал-биле бараалга-дуйн.

Юрий Маадырович, Салбак Кызыл-ооловна кайызы-даа Бай-Тайганың Тээли чурттуг. Школага ийи аңгы класска өөренип турза-даа, бот-боттарын бүдүү сонуургажыр турган. Ийи аныяк киж кайызы-даа спортка сундулуг болгаш, волейбол,

бергелерге алыспайн, шыдаар шаа-биле шырбайып эгелээн. Өгнүң херээжен ээзи «РПС» баа-зазынга, а эр ээзи Каа-Хемниң хереглекчилер бүдүрүлгезинге ажылчын базымнарын эгелээн. Кайызы-даа ажылчын өг-бүлеге өскөн болгаш, Ширненнер боттарының кызымаккай, ажылгыр чоруу-биле шаптараазыннарны

ажыл-херекти уштап-баштап, маңаа кол черни ээлээн. Өг-бүлө баштай киоскилерге ажилдап чоруп тургаш, оон улуг садыгны ажыдып алганнар. Амгы үеде кызылчыларның ол аш-чем садыы чоннун бүзүрелин чаалап ап, 10 ажыг чылдың дургузунда найысылалдың чурттакчыларынга бараан болуп чоруур. Юрий

выс-биле дузалаарын кызыдардыр бис. «Буян кылырга, чүс катап эглир» дээр болгай.

Юрий Маадыровичиниң мындыг ханы уткалыг сөстөрүниң соонда кижиниң сеткил-хөөнү безин сергеп келир болду. Арга-дуржулгалыг сайгарлыкчы өг-бүледен сонуургалдыг аныяктар база арга-сүмө айтырып кээр дээрзин билип алдым. «Оларга ажыл-херээн эгелеп алырынга дорт дузалажып-даа турар-дыр бис»-деп, Салбак Кызыл-ооловна чугаалады. Ширненнерниң өг-бүлөзи 3 ажы-төлдүг: улуг уруу Оксана — өг-бүлелиг, Федералдыг Казначейство албанының Тыва Республикада эргелелинде, а күдээзи Азиян ТР-ниң Саң-хөө яамызында ажилдап чоруур. Ортун оглу Янис — өг-бүлелиг, Росси деп чаптанчыг оолдуг, амгы үеде Новосибирскиниң күрүне университетиниң юридиктиг салбырында, а керни Лилия Хакасияның күрүне университетиниң экономика салбырында өөренип турар. Хеймер кызы Олеся — Кызылдың №15 школа-лицейиниң 5-ки классчызы. Аас-кежиктиг, чедимчелиг өг-бүлениң чажыды чүдөл дээрзин айтырамынга, боданмайн-даа, «ажы-төлде» деп харыыла-дылар.

Шынап-ла, ажы-төлүвүс-ле каң кадык, эки амыдырал-чурттап чорза, оон артык өөрүшкү кайда боор. Өг-бүлө чоокта чаа кайызының-даа мугур 50 харлаанын демдеглевишаан, 30 чыл кады чурттаан жемчуг кудазын эрттирген. Кижизиг, биче сеткилдиг, кол-ла чүүл бөдүүн, аас-кежиктиг, кайгамчык өг-бүлеге чедишкенин, тайбың ак-көк дээрни сеткилимниң ханызындан күзедим.

Алдынай БАДЫ-ХОО.

Юрий, Салбак Ширненнер ажы-төлү-биле.

баскетбол бөлгүмнеринче кады барып, удаваанда таныжа бергеннер. Аныяк оол кыстың со-нуургалын, ынакшылын чедип алыр дээш дыка үр үениң дургузунда туржуп келген. Салбак Красноярскиниң хереглекчилер техникумун, оон соонда Новосибирскиниң Хереглекчилер болгаш садыг институтун, а Юра Кызылдың политехниктиг институтун доозуп алырга, аныяктар салым-чолун каттыштырып, кады чурттай берген. 1987 чылда улуг уруу Оксана төрүттүнүп кээрге, өг-бүлө акша-төгерик талазы-биле тургустунуп келген

демниг ажып эртип келген. Салбак Кызыл-ооловнаның чугаалап турары-биле алырга, өг-бүлө улус аразында найыралдыг, бот-боттарын эки билчир-ле болза, кады даг дег караны-даа басып кааптар, ынакшылдың күжү ол хире.

Ажилдап турган албан черлери өскээр тургустунуп эгелээр-ге, өг-бүлө 2002 чылдан эгелеп хууда сайгарлыкчы ажыл-херээн чоорту эгелээн. Салбак Кызыл-ооловна алыс черле садыг талазы-биле эртем-билиглиг, ол адырга ажилдап-даа чораан киж болгаш, сайгарлыкчы

Маадырович мынчаар чугаалаар:

— Киж бүрүзү бодун боданмайн, чонунга бичии-ле эки чүүлдү кылыптар хире болза, дузалажып чорууру күзөнчиг. Улусту албадаар эвес, ынчалза-даа энерелдиг сеткил-хөөн киж бүрүзүндө бар-дыр ийин. Ылаңгыя амыдыралдың берге байдалыга таварышкан өг-бүлелерге ачы-дузаны көргүзери — улуг буян ышкажыл. Ол өг-бүлелерде база дөмөй-ле бистиң ышкаш, чаш ажы-төл өзүп олурар. Ынчангаш кандыг-бир акциялар-даа болурга, деткикчи болурун дилээр-ге, шыдаар шаа-

ХӨГЖҮМ ОЛАРНЫ ДОҢНАШТЫРГАН

Уланчызы. Эгези 8-ки арын-

— Кижиниң өскөн суурун ка-ка көзүлдүр бузуп, өрттедип танын канчал уттур боор. Чүте эмнеттинмес балыг-дыр Бистиң бажыңывысты ачам теттирбээн, боду чудук бүрү-чаңгыстап тургаш, бузуп ал-кижи. Сөөлүндө авам районуну «Улуг-Хемге» чаңгыс чер-туугларын кыйгырып-даа тур-Суурувусту эмгележип тур-катап тургузаалыңар деп. Көш соонда авамның кадыы ка кошкан, 53 харлыында-ла апарган. Чүгле чок апарганда оон күзели бүткен, ону чанында төрөл-дөргүлдери-чаңгыс чер-чурттуугларының өрүндө орнукуштукан. 5 чыл кенде, ачам чок апарган. Ам чыраажылар чогул эки чурт-турар, салгалдары катчып. Турган черниң чоогунда ба-н-балгат немежип, тудуг-суур кырал эгелээн.

— Чоннун ынак ыраажы-хомуады бээр таварыл-

галар турган бе?

— О, турган-турга-ан. Симфониктиг оркестриниң ыраажызы турзумза-даа, сценаже үндүрбес үелер турган. Абакан азы кайы-бир өске черже чо-руптар бе дээрзинге чедир ай-тырыг тургустунуп турду. Игорь база кезек үелерде ажил чогу-дан Чадаанага барып ажилдаар ужурга таваржып турду. Ынчан ол чурттаар чер чок, хүрээге одакчылавышаан, ламалар-биле чурттап турган. «Үстүү-Хүрээ» фестивалының дугайында күзел-бодал бистиң амы-тынывысты ап каан деп болур. Амыдырал-да бир кол сорулганы салып, ол дээш демисежири кижиге дыка улуг күштү бээр. Чөптүг чорук-туң оруу черле ажык болур деп бодаар мен. Бодунуң чыргалдыг, бай-шыырак чуртталгазы дээш эвес, а чону дээш, чурту дээш ажилдаар, чурттаар болза, үүлө-херек бүдөр дээрзинге ам бүзү-релдиг бис.

— Силерниң өг-бүлөңерниң быжыг чоруу, амыдыралдың

бергелеринге алыспааның дөзү чүдө деп бодаар силер, Софья Дакпай-ооловна?

— Ниити сонуургалдыг болганывыс — хөгжүмге ынакшыл, хөгжүмге таалал, хөгжүм-ырга бердингенивис деп бодаар мен. Оон аңгыда амыдыралывыстың утказы апарган «Үстүү-Хүрээ» фестивалы. Хөгжүм болгаш шажын-чүдүлге бисти бүгү назы-да доңнаштырганы ол.

— Эрткен чылын 15 дугаар «Үстүү-Хүрээ» фестивалы дооступ турда, Игорь Дулуш чаңгыс чер-чурттуугларынга мынча деп чугаалаан болгай: «Хүрээни тудуп алдывыс, дуганны база. Ам Чадаана хемниң эрини — хөгжүмчү-лерниң бо турар майгын хоорайжыгажының девискээрин чаагайжыдып, стадионувусту аян-шинчи кирип, бедик деңнелдиң кылдыр тургуза-рын чедип алылыңар». Ол талазы-биле ажыл кылдынып эгелээн бе?

— «Үстүү-Хүрээ» фестивалы

эге чылдарда кайы хире берге-лерге таваржып турган ийик, ам база ындыг-ла хире деп бодап тур мен, чүге дизе санал-оналды кириген, а оон харыызы — ажыл көзүлбес. Ынчалза-даа Игорь салган сорулгазын чедип алыр киж. Ол бүгү бүдө бээр дээр-зинге идегели улуг. «Үстүү-Хүрээ» фестивалы бо чайын июль 19-21 хүннеринде эртер.

— Өг-бүлөңерниң эң улуг чедишкенин чүү деп санап чоруур силер?

— Эрткен чылын өг-бүлө-вистиң 25 чыл оюн, «Үстүү-Хүрээ» фестивалының 15 чылын, ТР-ниң Чазааның үрер хөгжүм оркестриниң 5 чылын, Игорь биле мээң 50-50 харлаанывысты демдегледивис. Юбилейде черле түңнелдерни үндүрер апаар чүве чорду, бис ийи өскүс-чавыс арт-кан дунмаларывысты бут кырынга тургусчуп, оларны өөредип, мергежил чедирип каанывыс, огулус Найыс бистер-биле дең хөгжүмчү апарганы — чедиш-кинивис бо-ла улус чордувус.

Үрер хөгжүм оркестриниң, оон удуртукчузу — дуңмазы Тимур Дулуштуң чедишкенингерге чоргаарланып чоруур бис. Оон аңгыда, орайтаан-даа бол, дээди эртемниң дипломнарын холга алдывыс.

— Сагыжыңарны аартып чоруур чүве чүү ирги, Софья Дакпай-ооловна?

— Игорь Красноярск хоорай-га чүрээнге кезишкенин эрткен, ынчангаш оон кадыкшылы дээш сагыжым аарып чоруур.

— Көрбээн чүвези чок силер-ниң өг-бүлөңер кады-ла чоруур болзуңарза, чүге-даа торулбас. Ынак ажыл-херээңерни Тывавыс, чонувус-дээш демниг уламчылап, чедишкенингерлиг болуруңарны «Шынның» хөй номчукчулары-ның мурнундан күзеп тур бис. Игорь Дыртык-оолович, Софья Дакпай-ооловна Дулуштар — силерге бүгү Тыва чоргаарланып чоруур дээрзинге бүзүрөңер.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ чугаалашкан.

«АДА КИЖИ ОГЛУН САКТЫР, АЛДЫН-ДООС КУДУРУУН САКТЫР»

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛДА

Туран хоорайның муниципалдыг соңгулда комиссиязының бүрүн эргелерин Бии-Хем кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязынга дагзырының дугайында

2014 чылдың апрель 29 №74/377-6 Кызыл хоорай

Туран хоорайның Төлээкчилик хура-
лының дилээнге үндезилээш (2014 чылдың
апрель 1-де №238 шийтир), «Тыва Респуб-
ликада соңгулда комиссияларының систе-
мазының дугайында» Тыва Республика-
ның Хоойлузунуң 6 чүүлүнүң 3 пунктузунга
дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда ко-

миссиязының доктаадыры болза:

1. Туран хоорайның муниципалдыг
соңгулда комиссиязының бүрүн эргелерин
Бии-Хем кожуунунуң девискээр соңгулда
комиссиязынга дагзыр.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувин-
ская правда» солуннарга парлаар.

Ак-Довурак хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының
кежигүнү хүлээлгеден хостаарының дугайында

2014 чылдың апрель 29 №74/379-6 Кызыл хоорай

Ак-Довурак хоорайның девискээр соң-
гулда комиссиязының бадылаар эргелиг
кежигүнү комиссияның составынче «Чөптүг
Россия» политиктиг партияның Тыва Респуб-
ликада регион салбырындан депштитирген
Ниссо Дүктүговна Дагбының билдиришкин
сайгарып көргөш, «Россия Федерациязы-
ның хамаатыларының соңгулда эргелеринин
болгаш референдумга киржир эргелеринин
кол-кол магадылалдарының дугайында» Фе-

дералдыг хоойлунуң 29 чүүлүнүң 6 пункту-
зунга дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда
комиссиязының доктаадыры болза:

1. 1964 чылда төртүтүнген Ниссо
Дүктүговна Дагбының Ак-Довурак хоорайның
девискээр соңгулда комиссиязының бады-
лаар эргелиг кезигүнү хүлээлгеден хостаар.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувин-
ская правда» солуннарга парлаар.

Чеди-Хөл кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының соста-
вынга немелделер дугайында

2014 чылдың апрель 29 №74/380-6 Кызыл хоорай

Чеди-Хөл кожуунунуң девискээр соңгулда
комиссиязының 2010 чылдың декабрь 27-де
Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы-
ның «Чеди-Хөл кожуунунуң девискээр соң-
гулда комиссиязын хевирлеп тургузарының
дугайында» №153/673-5 доктаалы-биле
тургусканы составында кандидатураларның
талазы-биле саналдарны өөренип көргөш,

«Россия Федерациязының хамаатыларының
соңгулда эргелеринин болгаш референдумга
киржир эргелеринин кол-кол магадылалдары-
ның дугайында» Федералдыг хоойлунуң
29 чүүлүнүң 11 пунктузун удуртулга болдур-
гаш, Тыва Республиканың Соңгулда комис-
сиязының доктаадыры болза:

1. 1976 чылда төртүтүнген, эртеми дээди,

Чеди-Хөл кожуун чагыргазының даргазының
кем-херек үүлгедишкиннеринин профилак-
тиказының болгаш юридиктиг айтырыглар
талазы-биле оралакчызы, комиссияның сос-
тавынга томуйлаар кылдыр ажылдап турар
черинден сүмелзэн Херел Окчан-оолович

Уважаны Чеди-Хөл кожуунунуң
соңгулда комиссиязының составын
лаар.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш
«Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Чеди-Хөл кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының да
томуйлаарының дугайында

2014 чылдың апрель 29 №74/381-6 Кызыл хоорай

Чеди-Хөл кожуунунуң девискээр соңгулда
комиссиязының даргазынга томуйлаар кыл-
дыр саналдаан кандидатураны чугаалажып
көргөш, 2002 чылдың июнь 12-де «Россия
Федерациязының хамаатыларының соң-
гулда эргелеринин болгаш референдумга
киржир эргелеринин кол-кол магадылалдары-
ның дугайында» Федералдыг хоойлунуң
29 чүүлүнүң 7 пунктузунга дүүштүр Тыва
Республиканың Соңгулда комиссиязының
доктаадыры болза:

1. 1976 чылда төртүтүнген, эртеми дээди,
Чеди-Хөл кожуун чагыргазының даргазының

кем-херек үүлгедишкиннеринин
тиказының болгаш юридиктиг ай-
талазы-биле оралакчызы Херел Ок-
ович Уважаны Чеди-Хөл кожуунуну
кээр соңгулда комиссиязының да
томуйлаар.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш
«Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Соң-
миссиязының даргазының ора-
О.В.С

Тыва Республиканың Соң-
миссиязының секретары М.Ш.С

ДЫҢНАДЫГ

Ак-Довурак девискээр соңгулда комис-
сиязының кезигүнүнүң бүрүн эргелеринин
хуусаа бетинде доозулганы-биле Россия-
ның Күрүне Думазынга, Тыва Республика-
ның Дээди Хуралынга (парламентизинге),
хөй-ниити каттыжышкыннарда, Ак-Довурак
хоорайның Төлээкчилик хуралында де-
путаттар мандаттарын хуваарыга кирген,
кандидаттар даңзызын депштиткен хөй-ниити
каттыжышкыннарынга соңгукчуларның
ажылдап, албан-хаап, өөренип, чурттап ту-
рар черинин аайы-биле Ак-Довурак хоорай-
ның (бадылаар эргелиг бир кезигүнү) девиск-

кээр соңгулда комиссияларының сос-
кезинин четчелеп тургузарының тала
саналдарны хүлээп ап эгелзенин
Тыва Республиканың Соңгулда ком-
дындадып тур.

Ак-Довурак девискээр соңгулда
сиязының составыга саналдарны
надыгны парлаан хүнден үжөн хон-
гузунда дараазында адреске кирип
66700, Тыва Республика, Кызыл
Чүлдүм кудумчузу, 18, Тыва Респуб-
Соңгулда комиссиязы (каб. 210, тел.
2-10-09).

Ада-иелериниң, школалар директорлары-
ның, доозукчу 11 класс башкыларының бол-
гаш оларның өөреникчилеринин
кичээпгейинге

Май 8-те үнген «Шын» солунунуң 16 дугаар
арынында «Мону сактып ал» деп номнарның ду-
гайында медээни номчуп көөрүн дилевишаан,
республика школаларын доозуп турар доозукчу-
ларынга читтинмес, элеп читпес белек кылдыр ук
номнарны тутсуп йөрээр арганы ажылдап, садып
ап болурун дыңнаттывыс.

Харылзажыр телефону: 8-923-266-96-93.

Ие (өг-бүлениң) капиталының акша-хөрөңгизин
бажың тударынга, бажың (чурттаар дача) садып
алырынга ажылдаары-биле чээлини бээр.

Тел. 8923-389-70-57, 8923-543-05-47.

Төлөвирлиг үндезинге парлаан.

Уругларның ижин-баар эмчизинин
(гастроэнтеролог) хүлээп алышкыны
Кызыл хоорай, Каа-Хем кудумчузу, 2 (парк
дунда). Баш удур бижидер телефону:
8-923-55-99-365.

Эмнээшкн таарышпайн барып болур, эмчи-
биле сүмележир херек. Лицензия № ЛО-17-01-
000184, 2013 чылдың ноябрь 22-де Тыва Респуб-
ликаның Кадык камгалал яамызы тывыскан.

Төлөвирлиг үндезинге парлаан.

УРУГЛАРНЫҢ НЕВРОПАТОЛОГ
ЭМЧИНИН ХҮЛЭЭП АЛЫШКЫНЫ
Кызыл хоорай, Каа-Хем кудумчузу, 2 (парк
дунда). Ажылдаар шактары: 9.00-18.00.
Улуг-хүнде — дыштаныр хүн.

Харылзажыр телефону: 8-923-267-47-29.

Эмнээшкн таарышпайн барып болур, эмчи-
биле сүмележир херек. Лицензия № ЛО-17-01-
000184, 2013 чылдың ноябрь 22-де Тыва Респуб-
ликаның Кадык камгалал яамызы тывыскан.

Төлөвирлиг үндезинге парлаан.

Май 17-де 15.00 шакта Сүт-Хөл кожуунунуң
Ишкин сумузунга субурган тудуунга тураскаат-
кан ачы-буян марафону Күрүнениң филармония-
зынга болуп эртер. Чаңгыс чер-чурттугларывысты,
аңаа ажылдап, чурттап чораан чонувусту сагыш-
сеткилинден киржиринче чалап тур бис.

Харылзажыр тел: 89233829596.

Уштап-баштап чоруур бөлүк.

ЧАДААНА ХООРАЙНЫҢ
КОМАРОВ КУДУМЧУЗУНДА (район
Гортоп) 1 дугаар бажыңның 1-ги квартиразында
АНГОР өшкү дүгүн улуг өртек-биле чондан база
хуу ажил-агыйлардан дугуржулга езугаар туда
акша-биле садып ап турар. Дус-Даг дузун база
садып турар.

Харылзажыр телефону: 8-923-268-8258.

Төлөвирлиг үндезинге парлаан.

Садып алыкчыларның кичээпгейинге!

Тудугун кол материалдарының
садыы ажыттыганы!!!

- чылыллар чүүлдер
- сугдан камгалалар херекселдер
- бажыңның кырын,
- даштын каластар чүүлдер
- тудуг холукселдер
- дункаалап калалар монтаж
- херекселдери

Шунтузу Абдыканов өртектери-биле

- Сантехника
- Одалга чылыын, суг дамчыдар
- херекселдер
- Суугулар, котелдар

Кызыл хоорай, Калинин 122 «а»

Фрактал баазы 5-22-46

ӨӨРЕНИРИНЧЕ ЧАЛАЛГА

«Тываавтотранстың» өөредилге-курс комбинаның
автошколазы дараазында мергежилдерге өөредир
ле чыылданы доктаамал чорудуп турар:

-«А», «В», «С», «ВС», «Д», «ВЕ», «СЕ» категори-
чоллаачылары;

-айылдыг чүүк сөөртүр чоллаачыларны (ДОПОГШ);

-пассажирлер аргыштарының орук-шимчээшкн дү-
нүң талазы-биле техминимум;

-бүгү хевирниң чоллаачыларының стажировказы;

-удуртукчуларга болгаш өрттүн айыыл чок чоруу дээ-
рысалгалыг кижилерге ыяап дужаар өрт-техниктиг мини-
талазы-биле кыска хуусаалыг курстар.

Төлөвирни үзүктөп болур, кичээлдерниң графиги өске-
турар, өөренип турар кижилерге тус-тус хамаарылга.

Айтырыг тургузар телефон: (39422) 2-71-37; 2-90-09.

Полевая кудумчузу, 120.

Долганаар, келиңер, өөрениңер, бедик мергежилди чеди-
оруктарның ээлери болуңар!

№1281 лицензияны 2011 чылдың 06.14-те ТР-де Ө-
дилге хайгааралының албаны тывыскан.

КлиматСервис

Кызыл хоорай, Оюн Күрседя кудумчу
Т: 8(394-22) 5-29-85, 8-923-261-70

Садып тувар, эптеп тургузар, арыглап, сөптөп бээр.

- Агаарны арыглап сериндери
- кондиционерлер.
- Хат-салгынын сериндери
- вентилляторлар.
- Агаар сериндери херекселдер
- Агаарны арыглаар херекселдер
- Суг чылдыр херекселдер
- Бажыңга болгаш үлөтүргө
- ажылдаар вентиляция
- Чылыдыкчы — каминер
- Чылыг бээр херекселдер.

Төлөвирлиг үндезинге парлаан.

КЫЗЫЛДЫҢ ӨРҮМНЭЭШКИН КОМПАНИЯЗЫ

Суг алыр скважиналарны таарымчалыг өртектер-би-
өрүмнөп турар. Кожууннарда чагылларны хүлээп тур бис.
Тел. 8-923-547-1307-Евгений.
8-923-262-20-85-Сылдыс.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың
Информатизация болгаш харылзаа
яамызы.

Кол редактор
И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35,
редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы —
2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдиз—2-17-91, 2-17-05.
Экономика килдиз — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хөй-ниити
амыдырал килдиз — 2-03-88. Очулга килдиз — 2-03-87. Реклама,
чарлал килдиз — 2-03-90, сот.тел.: 8-923-264-22-22. Тел/факс (394-
22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама.

Тираж 8183. Чагыг 59. Номери парлаалга дужаганы: график
езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникация-
адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албаның Тыва Республика талазы-
биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн. Херечилеринин
дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияны
туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылар
дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.